

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)

Тамара Демченко

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛОДИМИРА САМІЙЛЕНКА: ВІРШОВАНЕ ПОСЛАННЯ ДО ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

Дана публікація являє собою оприлюднення стилізованого під старовину віршованого листа В. Самійленка до О. Кониського, у якому відтворені деякі цікаві сторінки громадсько-культурного українського життя у Чернігові наприкінці XIX ст., йдеться про творчі плани поета.

Ключові слова: епістолярна спадщина, українська література, О. Кониський, В. Самійленко, культурно-громадське життя Чернігова, творчі плани.

Пропонований твір не таке вже й поширене явище в українській літературі. Це лист, виконаний не просто у віршованій формі, він являє собою трагедію, тобто “різновид жартівливої бурлескної поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою переробляють на твір комічного характеру з використанням жаргонних, панібратських зворотів тощо”¹. У даному випадку маємо стилізацію під епістолярні послання книжників XVII – XVIII ст. Звідсіля вживання польських та російських слів, архаїчних виразів (піїт, драмат) і форми звертання до адресата, використання доречних стилістичних фігур, наприклад, синкопи (утинання складу чи звука в слові) – “го” замість “його”, “му” – “йому” тощо. Це не помилки, а талановитий жарт поета з елементами пародії, мета якого звеселити тяжко хворого адресата – Олександра Кониського та повідомити йому новини про здобутки українців у Чернігові.

Сподіваємося, що оприлюднення листа буде доречним саме тепер, коли відзначається 175-річчя від дня народження О. Кониського (1836 – 1900). Історія взаємин двох письменників заслуговує на окрему розвідку. Виокремимо з неї тільки ті сторінки, що мають безпосереднє відношення до чернігівського періоду життя та творчості В. Самійленка. Він охоплює 7 літ – з березня 1893 до кінця 1900 рр. Якраз на цей час припадає інтенсивне листування О. Кониського із І. Шрагом². Його зміст підтверджує думку про те, що В. Самійленко був одним із улюблених молодших товаришів як першого, так і другого кореспондентів. Варто відзначити, що буквально перший із відомих листів О. Кониського відкривається подякою І. Шрагу за, кажучи сучасною мовою, працевлаштування В. Самійленка у Чернігові: “Давно вже не радів я так серцем, як учора увечері, одержавши Вашу дорогу звістку, що таки примостили Сивого та ще й так вельми добре примостили! Невимовно радий я і ще більш вдячен Вам за це! Щире спасибіг Вам і всім, хто сприяв тому: Ви спасли українському письменству великий талант; Вам подякує за се і історія, і Україна! Ще раз – спасибіг!”³. І далі практично у кожному листі О. Кониський передає вітання, цікавиться долею, просить про різні послуги, навіть сварить В. Самійленка, але в будь-якому випадку це свідчення глибокого інтересу і любові. Талант В. Самійленка О. Кониський визнавав незаперечно, хоча іноді й нарікав на свого підопічного. Взагалі із нечисленних спогадів

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач ЧНПУ ім.Т.Г.Шевченка

про 80–90-ті рр. XIX ст. перед нами постає привабливий образ скромної зовні, але глибоко ерудованої, наділеної потужним поетичним даром, своєрідної і неповторної особистості, позначеної, крім усього іншого, й милими дивацтвами ⁴.

Зі свого боку, В. Самійленко, як видно із даного послання, ставився до О. Кониського зі значним пієтетом. У своїх спогадах він писав: “До старих громадян ми відносилися з повагою, яка межувала з побожністю. Тоді ще молодь не мала звички трактувати все, що старіше й немоделне, як нікчемне й варте складання до архіву. Ми бачили, скільки глибокого знання, любові до народу, безінтересовності вклали ті старі діячі у свою роботу; ми бачили, що вони, а не хто інший, одслонили перед усіма народами багато обдаровану душу нашого народу, існування якої не підозрювалося раніше” ⁵. Можна вважати, що подібні настрої характеризували й почуття самого автора. Широкий діапазон творчого потенціалу, який вирізняв В. Самійленка, дозволяв йому писати в різних жанрах. Листи у формі поезій були не винятком. Л. Старицька-Черняхівська писала, що на імпровізованих “літературних конкурсах” її батько М. Старицький і В. Самійленко обмінювалися віршованими листами, які завжди викликали “вибухи сміху”. Мемуаристка згадувала, що і їй особисто вже із Чернігова писав В. Самійленко такі епістоли. Коли вона сповістила поета, що збирається у поїздку на Далекий Схід, то отримала такий відгук на новину:

“Навіщо Вам збиратись на Амур,
Навіщо Вам Вкраїну покидати
Бажав би я, щоб міг Вас прикувати
До Київа un autre amour” ⁶.

О, вірте, я – Ваш вічний трубадур,
Готовий мур навколо збудувати,
Щоб не могли нікуди Ви із хати
Втікти через міцний, високий мур” ⁷.

Очевидно, й лист до О. Кониського, виконаний у такий оригінальний спосіб, не був єдиним. Останній у листі до І. Шрага, написаному у Симеїзі 21 листопада 1895 р., висловив побажання: “Може, б Сивий хоч віршами написав до мене, а то нудьгую вельми за Україною” ⁸. Проте до наших днів дійшло тільки одне послання.

Про що в ньому йдеться? Зміст далеко виходить за власне особисті проблеми адресанта і, безумовно, торкається подій українського життя на Чернігівщині. Автор з гордістю пише про виданий у Чернігові поетичний збірник “Степові квіти”, підготовлені Г. Коваленком портрети корифеїв українського слова, вистави українського аматорського театру. Він радіє, що і його п’єса “Химерний батько” мала успіх у глядачів. Поет безпомилково вбачає значення цих заходів у тому, що вони стають на заваді “обрусінню”. Він ділиться своїми творчими планами, досить іронічно оцінюючи свої шанси написати “роман гумористичний” та “драмат роздиральний”, проте, це відчувається, значно серйозніше ставиться до оцінки своїх перекладів – Мольєра і Данте.

Важливе значення має, на нашу думку, сюжет, присвячений образу “печі”. Річ у тім, що В. Самійленко серед своїх сучасників користувався великою популярністю як автор гостро сатиричних поезій: “Щасливий край” (“Ельдорадо”), “Пісня про віщого Василя”, “Оборона столиці”, “Возсоединенний галичанин” та інші. М. Могилянський пригадував, як у 1894 р. В. Самійленко читав слухачам учительських курсів у Чернігові своє “Ельдорадо”: “Декламував Самійленко зразково: просто, без тіні патосу, не посміхаючись жадною рисочкою обличчя навіть тоді, коли всі навкруги весело реготали... І його декламацію так любили, що тільки втомлювали розмови і знижувався tonus їхнього інтересу, як чулися голоси: – “а чи не прочитав-би Володимир Іванович “Ельдорадо”? І тоді з різних боків лунали вимоги: “Ельдорадо, Ельдорадо!” Іноді опирався, але, звичайно, читав...” ⁹.

“Патріотична дума” “На печі” була написана 28 жовтня 1898 р. ¹⁰ і, на відміну від вищезгаданого вірша, являє собою в’їдливу, дошкульну сатиру на тих українських “патріотів”, які бажують “кохати безпечно ідею”, бояться навіть “мати книжку народну

в руках”, проте, звертаючись до України, воляють: “в грудях не можу я здержати крик / У годині твого ювілею” (натяк на 100-річчя виходу “Енеїди” І. Котляревського, відзначати яке в Російській імперії теж було не вельми простою справою). Поезія увійшла до багатьох збірок письменника, але у радянські часи її вістря трактували дуже вузько: “...їдка, сповнена ненависті сатира на українське панство,” яке “вірно служить царському урядові, не забуваючи на кожному кроці підкреслити свої уявні заслуги перед батьківщиною”¹¹. Очевидно, класовий дискурс тут не зовсім доречний. В. Самійленко позначив симптоми хвороби українства, повний діагноз якої був поставлений тільки у ХХ ст. Кращі українські уми таврували її і попереджали про смертельну небезпеку. Так, Ю. Шевельов у 1954 р. з нагоди широко розгорнутої в СРСР кампанії до 300-річчя “возз’єднання” чітко схарактеризував ознаки недуги: “Три страшні вороги українського відродження – Москва, український провінціалізм і комплекс Кочубеївщини – живуть і сьогодні. Запекла ненависть Михайла Драгоманова не знищила українського провінціалізму. Запекла ненависть Дмитра Донцова не знищила Москви. Запекла ненависть В’ячеслава Липинського не знищила комплексу Кочубеївщини. Сьогодні вони панують, і вони урочисто справляють ювілей Переяслава”¹².

Є. Маланюк назвав хворобу “малоросійством”. Він встановив її історичну тяглість, враженість нею переважно інтелігенції, вказав на складнощі її лікування: ні уколи, “ні навіть хірургія – тут не допоможуть. Її треба буде довго-довгі десятиліття і з ж и в а т и”¹³. Цей же автор безжально викрив і сутність цього явища: “Але малоросійство, – пророче писав він, – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм”¹⁴. Належну увагу звернув публіцист і на роль відповідно препарованої історії у процесі формування малоросів: останній реалізується через “затмарення, ослаблення і – з часом – заник і с т о р и ч н о ї п а м ’ я т і”¹⁵. Всі ці застереження і перестороги не втратили своєї актуальності й сьогодні. Не випадково ж один з відомих сучасних публіцистів звернувся до спадщини Є. Маланюка¹⁶. Виокремивши вузлові моменти його праці, автор проаналізував перебіг основних подій політичної історії останнього двадцятиріччя і прийшов до висновку, що він розвивався у річищі малоросійського дискурсу, тому “подолання чи то перейдення малоросійства – це, власне, одна із засадничих проблем українського життя”¹⁷. У контексті нашої теми доречно підкреслити, що С. Грабовський серед класиків української літератури, які “постійно вдавалися до нещадної національної самокритики”, назвав і В. Самійленка з його “Хоч пролежав цілий вік на печі, але завжди я був патріотом”¹⁸.

Це означає, що “патріотична думка” не втратила злободенності, як не втрачала вона читацьких симпатій і наприкінці ХІХ ст. Безумовно, О. Кониському з його чітко окресленим національним світосприйняттям цей твір не міг не сподобатися, тому автор і вжив у листі деякі алюзії. В. Самійленко був, безсумнівно, щирим, коли і себе уявляв на тій приснопам’ятній печі, але він не міг припустити, що туди “пошвендя” Перебендя-Кониський, чий працелюбність, рішучість і безкомпромісність у відстоюванні українських прав були добре відомі у відповідних колах. Тому версифікований лист позбавлений відвертого вихваляння адресанта, проте авторські симпатія й пошана, хоча й замасковані в шати іронії, виглядають переконливо. Можна також припустити, що лист до О. Кониського, як і думка “На печі”, мав значне поширення у списках. Опосередковано це підтверджується тим фактом, що у сховищі Інституту рукопису (фонд 170. Грінченки (родинний фонд), 809 одиниць зберігання, (1856 – 1931)¹⁹ обидва зберігаються в одній течці, переписані охайним почерком.

Лист друкується без будь-яких виправлень, у відповідності з документом. Польські слова перекладено українською мовою. Інформація автора про успіхи української громади в Чернігові та власні творчі здобутки і плани уточнюється і доповнюється у примітках.

1. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К., 2004. – С. 376.

2. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: Наук. вид. / Упоряд., передм., приміт. Т. П. Демченко, О. О. Мисюри. – Чернігів, 2011. – 210 с.
3. Там само. – С. 27.
4. Житецький І. П. За часів студентства (Спомини про В. І. Самійленка) // Самійленко В. Вибрані твори / З перед. сл., приміт. і за ред. Ол. Дорошкевича. – К.: Книгоспілка, 1926. – С. 237 – 246; Могилянський М. В. Самійленко в 90-х рр. (Із спогадів) // Там само. – С. 247 – 253; Старицька-Черняхівська Л. В. І. Самійленко (Пам'яті товариша) // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори: Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000. – С. 787 – 823.
5. Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Самійленко В. Твори в двох томах / – К., 1958. – Т. 2. – С. 393.
6. Якийсь інший амур (фр.) – примітка упорядників тому творів Л. Старицької-Черняхівської.
7. Старицька-Черняхівська Л. Назв. праця. – С. 814.
8. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага... – С. 120.
9. Могилянський М. Назв. праця. – С. 248.
10. Інститут рукопису НБУВ, ф. 170, інв. № 586, арк. 3.
11. Бабишкін О. Володимир Самійленко (1864 – 1925) [Передмова] // Самійленко В. Твори в двох томах. – К., 1958. – Т. 1. – С. 41.
12. Шевельов Ю. Москва, Маросейка // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни / Упоряд. О. Забужко, Л. Масенко. – К., 2009. – С. 70.
13. Маланюк Є. Малоросійство // Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті / Упоряд., передм. та приміт. Л. В. Куценка. – 2-ге вид. – К., 2001. – С. 234 – 235.
14. Там само. – С. 236.
15. Там само. – С. 238.
16. Грабовський С. Капітуляція перед боєм: Малоросійський синдром: від Грушевського до Ющенка // Екстракт +200. У двох част. / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2010. – Ч. 3. – С. 473 – 482.
17. Там само. – С. 482.
18. Там само. – С. 477.
19. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Ред.: О. С. Боляк, Н. М. Зубкова, М. Л. Скірта. – К., 2002. – С. 110.

Прелюбезный господине!
 Суть премногі новини:
 Що із земської друкарні
 Твори красні, твори гарні
 Все виходять і виходять
 Обрусінню тяжко шкодять.
 Маєм “Степовії квіти”¹,
 (Вірші з кожного пііта²),
 Маєм твори популярні
 І корисні й дуже гарні.
 І портретів Коваленко³
 Тож оттиснув чималенько.
 І вистави народові⁴
 Суть у моді в Чернигові.
 Тож “Борулю”⁵ виставляли
 Рукоплесків заживали
 Рґедко⁶ виставим “Бурлаку”⁷
 Для розвитку widziw⁸ смаку.
 Йшов і “Батько мій Химерний”⁹,
 Що в читанню був мізерний
 А на сцені сподобався
 І спектакль на диво вдався.

* . * . *

Сповіщаю господина
Що перекладів з Пушкіна ¹⁰,
Których ¹¹ пан Лотоцький ¹² просить
Nie dam teraz ¹³; часу досить
Я не маю за-для tego ¹⁴
Żeby перекласти jego ¹⁵
Хоч хотів бим то вчинити
І поемат знаменитий
Перекласти в jeżyk ¹⁶ руський ¹⁷
Показати що-м не вузький,
Та гіркая моя доля:
“Сборник земскій” – мі неволя ¹⁸,
Го повинен підганяти,
Календарь щоб наздогнати:
І през тую обставину
В тяжкій праці серцем гину.
Ох, минулись ті літа,
Як усе гуляв пііта,
І як дбав він більш про славу
Ніж про земськую управу.
Але май зелений прийде,
“Земский Сборникъ” в норму ввійде,
Знов поменшає мі праця.
І до творів буду браться.
Із “Тартюфом” ¹⁹ розвяжуся
(Років три над ним труджуся)
Та із Дантом знову буду
Пекло маловать для люду ²⁰
І роман гумористичний
Хочу втнути преотличний
Потім драмат роздиральний
Дам на кон національний...
Тільки брак мені сюжета –
Річ то тяжка для поета.
Про такі то любі речі
Марить Сивий ²¹ із-за печі!
І як те справдить зуміє,
То вакансію відкриє
На печі в самому просі;
Wtedy Pana on poprosi ²²
На тепленькому лежати,
Нишком ляять супостати...
Тільки ж трудно няти віри
Щоб у вас були заміри
На печі собі покластись,
Без роботи мрієв пастиць.
Ні, не тая вдача в пана,
Му робота безустанна
Краща, ближча і рідніша,
А ніж піч хоч найтепліша.
Скорше наші “патріоти”
Разом стануть до роботи,
Ніж старий наш Перебендя ²³
За життя на піч пошвендя!

Суд цей вирікши правдивий
З квітнем вас вітає
. . . . Сивий.
2 квітня 1899 [р.]
ІР НБУВ, ф. 170, № 586, арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв.

1. Йдеться про збірку поезій “старих і нових українських поетів” “Степові квітки”, які упорядкував і видав у 1899 р. у друкарні Чернігівського губернського земства Б. Грінченко. Загальний обсяг 160 сторінок + 5 сторінок змісту “Які тут вірші”.

2. До збірки “Степові квітки” увійшли поетичні твори 21 українського поета: П. Гулака-Артемівського, Ц. Білиловського, М. Вороного, Л. Глібова, П. Граба (Грабовського), Є. Гребінки, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, П. Куліша, В. Кулика, І. Манджури, А. Метлинського, С. Руданського, В. Самійленка, М. Ставицького, М. Старицького, Лесі Українки, І. Франка, О. Чужбинського, Я. Щоголіва, О. Яковенка. Див. докладніше: Степові квіткы: Вирши / Упорядкував и видав Б. Грінченко. – Чернигов, 1899. – С. 1 – 5.

3. Очевидно, йдеться про Григорія Олексійовича Коваленка (1868 – 1937) – українського письменника, історика, художника, громадського діяча, який жив у Чернігові у 1896 – 1905 рр., працював діловодом у Чернігівській міській управі. Наприкінці XIX ст. Г. Коваленко підготував до друку портрети Т. Шевченка, І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка. Див. докладніше: Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 463 – 487; Ротач П. Григорій Коваленко (100 років від дня народження) // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 61 – 64; Самойленко Г. Літературне життя Чернігівщини в XII – XX ст. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Чернігів, 2011. – С. 139 – 140.

4. У 1896 – 1908 рр. у Чернігові існував народний (аматорський) театр, яким керував Олександр Федорович Володський (1875 – 1928?) – український драматург (автор понад 40 п'єс), актор і організатор театру. Див. докладніше: Самойленко Г. Літературне життя Чернігівщини в XII – XX ст. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Чернігів, 2011. – С. 133 – 135.

5. “Мартин Боруля” – комедія в 5 діях, п'єса І. Карпенка-Карого (1886 р.), надрукована у львівському журналі “Зоря” (1891 р., №№ 7–10), уперше була поставлена трупою М. Кропивницького у 1887 р. у м. Новочеркаську. Див.: Карпенко-Карий І. Драматичні твори / Вступ. ст., упоряд. і приміт. Р. Я. Пилипчука; Ред. С. Д. Зубков. – К., 1989. – С. 561.

6. Рєдко (пол.) – швидко, хутко.

7. “Бурлака” (первісний варіант мав назву “Чабан”) – драма в 5 діях І. Карпенка-Карого (1883 р.), надрукована в журналі “Зоря” (1895 р., №№ 18–22), виставлена на сцені у 1897 р. в м. Кременчузі трупою П. Саксаганського. Див.: Карпенко-Карий І. Драматичні твори / Вступ. ст., упоряд. і приміт. Р. Я. Пилипчука; Ред. С. Д. Зубков. – К., 1989. – С. 546.

8. Widziw (пол.) – глядачів.

9. “Химерний батько” – комедія (жарт у 2-х діях) В. Самійленка, написана у 1897 р. Вперше надрукована у двотомнику: Самійленко В. Твори в двох томах / Упоряд. та примітки О. Бабишкіна. – К., 1958. – Т. 2. – С. 152 – 184. У примітках до тексту п'єси зазначено, що вона не ставилася на сцені, але, очевидно, йшлося про професійний театр. Чернігівські аматори комедію поставили. Цей факт підтверджує і Г. Самойленко. Див.: Самойленко Г. Літературне життя Чернігівщини в XII – XX ст. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Чернігів, 2011. – С. 134.

10. У двотомнику В. Самійленка вміщено два переклади поезії О. Пушкіна, але більш раннього періоду. У 1899 р. в Росії урочисто відзначали 100-річчя від дня народження великого російського поета. Українські діячі прагнули вшанувати його пам'ять, підготувавши низку перекладів українською мовою. Проте збірник творів О. Пушкіна в перекладі українською мовою на підставі “закону 1876 р.” (Емського

указу) був заборонений до друку цензурою // Киевская старина. – 1899. – Т. 56. – № 7 (июль). – Отд. 2. – С. 15.

11. Ktorych (пол.) – яких.

12. Олександр Гнатович Лотоцький (1870 – 1939) – визначний український громадсько-політичний діяч, публіцист, професор церковного права. У 1896 р. закінчив Київську духовну академію. Залишив щирі, сповнені любові і поваги спогади про О. Кониського, І. Шрага та інших діячів українського національно-визвольного руху. Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 175 – 180. Докладніше про нього див.: Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). – К., 2002. – 366 с.

13. Nie dam teraz (пол.) – не дам тепер.

14. Tego (пол.) – того.

15. Żeby перекласти jego (пол.) – щоби перекласти його.

16. Język (пол.) – мова.

17. Йдеться ж, звичайно, про українську мову, якій численні вороги закидали етнографізм, побутову “вузькість”, нездатність передати “високі” почуття й абстрактні поняття.

18. “Земский сборник Черниговской губернии” – друкований орган Чернігівського губернського земства, виходив у 1869 – 1915 рр.: у 1870 – 1912 рр. щомісячно, у 1913 – 1915 рр. окремими випусками. В. Самійленко працював секретарем редакції у 1893 – 1900 рр. З його появою, у середині 1890-х рр., стали друкуватися численні краєзнавчі матеріали, розвідки і навіть монографії.

19. “Тартюф” – перша “серйозна” комедія великого французького драматурга Мольєра (справжнє ім’я Жан-Батіст Поклен; 1622 – 1673), яку він писав у 1664 – 1669 рр. Переклад В. Самійленка Д. Антонович назвав “прекрасним” // Антонович Д. Триста років українського театру 1619 – 1919 / Передм. Б. Козака. – Львів, 2001. – С. 138. Див. переклад В. Самійленка: Тартюф, або ж Облудник: Комедія на 5 дій // Мольєр. Комедії / Пер. з франц. М. Рильського, В. Самійленка, І. Стещенко; передм. В. Пащенко. – К., 1981. – С. 50 – 136.

20. В. Самійленко здійснив переклад десятих пісень “Пекла” “Божественної комедії” великого італійського поета Данте Аліг’єрі (1265 – 1321). Вперше були надруковані у галицькому часопису “Правда” в 1892 р. Див.: Самійленко В. Вибрані твори / З переднім словом, примітками і за ред. Ол. Дорошкевича. – К., 1926. – С. 233.

21. Сивий – це не псевдонім, а радше прізвисько В. Самійленка. Зафіксовано 20 псевдонімів і криптонімів письменника, але вищеназваного не вказано. Див.: Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К., 1969. – С. 528. Л. Старицька-Черняхівська писала про своє враження від першої зустрічі з поетом: “Ми побачили невеличку на зріст ситеньку людину, з симпатичним, але зовсім не натхненним обличчям, з чорними, мов терен, очима і копицею сивуватого волосся. Людина нібито непоказна і справді “сивенька”, але вже за кілька хвилин Самійленко починав цікавити кожного. Перш за все, звертали на себе увагу його очі – цікаві, спостережливі. В них щохвилини мінялися різні почуття: гумор, жарт, допитлива думка, ласкава ухмилка” // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори: Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000. – С. 791.

22. Wtedy Pana on poprosi (пол.) – тоді пана він попросить.

23. У сучасних довідниках зафіксовано 141 псевдонім і криптонім, якими О. Кониський підписував свої твори // Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К., 1969. – С. 483 – 484. Перебендя – один із найвживаніших серед них. У СУМі наведено два значення цього слова: “1. Вередлива, капризна, перебірлива людина; вередун; 2. Людина, що вмє весело, дотепно що-небудь розказати, проспівати...” // СУМ. – К., 1975. – Т. 6: П – Поїти. – С. 122.

Данная публикация представляет собой обнародование стилизованного под старину письма в стихах В. Самийленко к А. Конисскому, в котором отображены некоторые интересные страницы общественно-культурной жизни украинцев Чернигова в конце XIX в., идет речь о творческих планах поэта.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, украинская литература, А. Конисский, В. Самийленко, культурно-общественная жизнь Чернигова, творческие планы.

This publication manifests the conformed to ancient style poetry letter of V. Samiylenko to O. Konysky. It tells about some interesting pages of the Chernigiv Ukrainians public-cultural life at the end of XIX century, the creative plans by poet.

Keywords: the epistolary inheritance, the Ukrainian literature, O. Konysky, V. Samiylenko, public-cultural life of Chernigiv, the creative plans.

Лідія Нестеренко

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОСНИХ ПРАВЛІНЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛ. ХІХ ст. ПО ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ

У статті проаналізовано законодавство Російської імперії щодо комплектування армії в першій пол. ХІХ ст. та проведення військових реформ у Чернігівській губернії. Показано діяльність волосних правлінь Чернігівщини по організації рекрутської повинності державних селян та козаків.

Волость, волосне правління, рекрут, рекрутська система, козак, державні селяни.

Однією з найтяжчих повинностей, які виконували селяни державного відомства, була рекрутщина. Її виконували всі ті стани, які платили подушний податок, окрім колоністів і тих державних селян, що віддано служили на виборних посадах три триріччя. В сучасній історичній науці, на жаль, питання військової історії не належать до пріоритетних. Проте якщо сама рекрутська повинність хоч частково висвітлена дослідниками у ряді праць, то діяльність селянського самоврядування ще не знайшла належної оцінки ні в масштабах держави, ні в окремих регіонах.

У наукових працях П.А.Зайончковського, Л.Г.Безкровного, М.В.Бестужева та інших істориків проаналізовані способи комплектування російського війська, військові реформи ХІХ ст., причини невдач російської армії у військових кампаніях та ін.¹ Статистичні відомості про виконання військової повинності в Чернігівській губернії під час воєнних подій І половини ХІХ ст. містять розвідки М.С.Чуприни, О.О. Лейберова та ін.²

Місцеві архівні документи і матеріали дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрямки проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ ставлення сільського населення до відбування рекрутської повинності, діяльності волосних правлінь Чернігівської губернії у забезпеченні виконання козаками та державними селянами рекрутської повинності, організації мирських зборів, придбанні для воїнів військового спорядження та наданні їм фінансової та матеріальної допомоги.

Рекрутська система комплектування війська, яка склалася на рубежі ХVІІ–ХVІІІ ст., цілком відповідала соціальній основі імперії, до якої входила майже вся територія України. Із селян, робітних людей та інших податних станів формувався рядовий склад, а з дворян – офіцери. Для свого часу рекрутська система була прогресивним явищем. Її введення дало можливість створити постійну регулярну армію, яка мала типову зброю і форму та перебувала на утриманні держави. Характерно, армія була однорідна і в національному відношенні, оскільки рекрутську повинність відбували з останньої чверті ХVІІІ ст. головним чином росіяни, українці й білоруси.

Напередодні прийняття рекрутського статуту 1810 р. волосними правліннями були зібрані і подані в окружні правління статистичні дані щодо кількості козаків, державних селян, міщан, що проживали у кожному з населених пунктів своєї волості. Проаналізувавши їх, у губернії, як і по всій Російській імперії, відбувся поділ на рекрутські дільниці, які стали основною одиницею для розподілу повинностей населення і збігалися з адміністративним поділом податних громад. За статутом 1810 р., рекрутська повинність перш за все поширювалася на сім'ї з великою кількістю робітників. Країна була поділена на рекрутські дільниці, які стали основною

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського.

одиницею для розподілу повинностей населення і збігалися з адміністративним поділом податних громад. Отож міщани мали свої дільниці, а селяни у волостях свої³. Кожна рекрутська дільниця охоплювала одну тисячу ревських душ. У волості правління надійшли відомості про новоутворені дільниці та населенні пункти, що в них входили. Якщо населення одного села потрапляло у дві рекрутські дільниці, то їх розподіл покладався на місцеві органи управління. У Чернігівській губернії в 1832 р. державні селяни мали 68 рекрутських дільниць, у середньому від 1 до 5 на повіт. Правда, в Остерському повіті було 15, у Суразькому – 9, у Чернігівському – 8, у Новгород-Сіверському – 6, а у Мглинському повіті не було жодної повної. Державні селяни 6 населених пунктів Шуморовської волості Мглинського повіту були об'єднані в одну рекрутську дільницю з населенням 6 населених пунктів Голубовської волості Суразького повіту. Як видно, в одну дільницю входило населення 2 сусідніх волостей і повітів. Правда, в окремих густонаселених волостях було створено по кілька дільниць. Так, більшість населення Вигуровської волості Остерського повіту ввійшла до 2 повних дільниць, складених з населення тільки цієї волості, а решта населення – до дільниць, утворених у Гоголевській і Летковській волостях. Та ж ситуація була і в Євменській волості цього ж повіту⁴. Детально про кількість волостей і рекрутських дільниць у державних селян Чернігівської губернії можна дізнатися із таблиці № 1.

Таблиця № 1.

Кількість волостей і рекрутських дільниць у населених пунктах державних селян Чернігівської губернії в 1832 р.*

№ п/п	Повіт	Кількість волостей	Кількість рекрутських дільниць
1.	Ніжинський	5	3
2.	Чернігівський	7	8
3.	Конотопський	5	1
4.	Глухівський	5	5
5.	Кролевецький	5	3
6.	Остерський	8	15
7.	Козелецький	6	2
8.	Новгород-Сіверський	4	6
9.	Стародубський	3	1
10.	Мглинський	1	1
11.	Городнянський (Городницький)	4	5
12.	Борзнянський (Борзенський)	6	2
13.	Сосницький	6	5
14.	Суразький	4	9
15.	Новозибківський	2	3
	Всього	71	69

Служба в армії тривала 25 років, тому була, по суті, найтяжчим покаранням. Свого часу П.Пестель писав, що термін служби настільки довготривалий, що його можна прирівняти до смертного вироку⁵.

Проекти скорочення терміну служби склалися у 1811 р., але через війни не були прийняті. Спеціально сформована комісія для вироблення нового рекрутського статуту після гострих дебатів у 1831 р. завершила над ним роботу. Новий проект зберіг принципові положення рекрутчини. Передбачалося розділити імперію на дві частини: північну і південну. До останньої входили й українські губернії. У кожній з них набори проводились окремо. До нового слід віднести можливість грошової заміни у розмірі 1 тис. руб. викупної за рекрута. Залишено право заміни одного рекрута іншим⁶. Весь нагляд за дотриманням цих норм був покладений на волості правління.

Що стосується віддачі в рекрути найманців, то цією можливістю могли скористатися лише багаті селяни й козаки, які наймали за себе бідних чи сиріт. Волості правління часто не втручалися у процес складення та дотримання умов договорів між наймачем і найманим, тому з останніми траплялись випадки, коли гроші по договору

* Таблицю зроблено: ДАЧО. – Ф.152. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 1–23.

найму їм не сплачувались. Так, у 1836 р., коли козакам с. Ольшанки Чернотицького волосного правління Єфиму та Івану Веремеєнкам прийшла черга йти до армії, вони уклали договір по найму за сім'ю на суму 800 руб. 08 коп. асигнаціями з круглим сиротою с. Волинки Павлом Шандрибою. Сплативши йому лише 65 руб. 08 коп. від зазначеної суми, брати Веремеєнки здали його по четвертому малоросійському козачному набору. Лише після звернення в 1837 р. у Стародубську попечительну контору Марії Кузьменської, тітки, в якій перебував на вихованні сирота, Веремеєнки доставили Шандрибі через посередників ще 317 руб., а решту – 418 руб. зобов'язались сплатити з відсотками⁷.

У 1833 р. відбувся 98 набір по чотири особи з 1000 ревізьких душ. Із Чернігівської губернії з державних селян було взято 260 воїнів, дванадцять зараховано за квитанціями і 820 повернуто з фізичними вадами. Для порівняння відмітимо, що у Псковській губернії в 1831 р. по 97 набору (чотири особи з 500 ревізьких душ) з державних селян прийнято 554, 15 зараховано за квитанціями і 2184 чоловіки повернуто з фізичними вадами⁸.

У рекрутські присутствія волосні голови представляли списки з більшою кількістю рекрутів, аніж було потрібно. Причиною цього є повернення назад чоловіків, у яких були складні сімейні обставини (малолітні діти та ін.). Так, 31 січня 1837 р. голова Мошонської волості Городницького повіту звернувся до повітового начальника і передав письмове прохання казенного селянина с. Шепелева Данила Чепурка про звільнення його від рекрутської повинності у зв'язку з сімейними обставинами. У нього в сім'ї було троє дітей віком до 4 років. Чернігівське губернське присутствіє з дозволу цивільного губернатора звільнило рекрута від повинності, і 31 грудня цього ж року він повернувся додому, проте на його місце сільською громадою був призначений двадцятилітній рідний брат Давид Чепурка⁹.

Часто повертали чоловіків низьких за зростом, хворих, надто юних чи старих. Так, у рекрутському списку, поданому в 1831 р. головою Чапліївської волості, було 37 осіб, з яких рекрутським присутствієм було відібрано для відправлення в армію 33, а двоє були повернуті через хворобу, по одному – за фізичними вадами і віком; алтинівським волосним головою у списку визначено 38 чоловік, з яких відібрали 29, а 4 чоловіки повернені через хворобу, 3 – за фізичними вадами, по 1 – за сімейними обставинами та за віком; краснопольським волосним головою – 54 особи, з яких придатними до військової служби було лише 32 чоловіки, повернуто 11 хворих чоловіків, по 4 – за сімейними обставинами та фізичними вадами і 3 – за віком. Усього волосними головами було представлено 129 чоловіків, з яких було взято у рекрути 94¹⁰. У цьому ж році із рекрутського списку, поданого у Чернігівське рекрутське присутствіє головою Гриденської волості, у червні був відібраний для малоросійських козачих полків 41 чоловік, із списку, поданого головою Мишковської волості, – 29, із списку Лищицької волості – 25 воїнів¹¹. У вересні цього ж року із списків, поданих головою Мишковської волості, відібрано ще 15 чоловік, із списків Гриденського волосного голови – 17, голови Лищицької волості – 12 козаків¹². У 1833 р. з державних селян Чернігівської губернії по 98 рекрутському набору було відібрано рекрутськими присутствіями 260 воїнів, 12 зараховано за квитанціями і 820 чоловік повернуто з фізичними вадами¹³.

Для кращої організації наборів у 1838 р. північна і південна зони були поділені ще на західну і східну. Це дало можливість регулювати набори по 4 зонах у мирний час. При потребі набори могли проводитись у 2-3 і навіть у всіх 4 одночасно. У 1836 р. П.Д.Кисельов підняв питання про перехід на жеребкувальну систему для державних селян. Її суть зводилася до того, що в основу були покладені сімейні списки, розділені на три розряди. Бездомні, безсімейні одинаки і сім'ї з 4 і більше робітниками зараховувались до 1-го розряду; так звані „трійники” – до 2-го розряду; а „двійники” і ті двійники, що уже дали рекрутів раніше виданого закону, – до 3-го. На основі цього складалися призовні списки юнаків не молодших 21-річного віку. Жеребкування спочатку проводилось у 1-ому розряді, далі у 2-ому, а вже потім у 3-ому. Проте ця система була запроваджена для державних селян лише у 1854 р. і проіснувала до військової реформи 1874 р.¹⁴.

На волосні правління покладався нагляд за дотриманням правильності жеребкування і черги відбування рекрутської повинності. Так, у 1849 р. при проведенні жеребкування по 8 рекрутському набору в Буромське товариство Іченської волості прибув для здійснення нагляду волосний голова Е. Коршец. Із 12 осіб, що були у сімейних списках по 1 розряду, були вибрані 5 осіб¹⁵, із 5 осіб, які були у сімейних списках по 2 розряду, – лише 4, оскільки один із казенних селян Степан Прошукін перебував за межами волості¹⁶. В цьому ж році під час проведення жеребкування у Пекарському сільському товаристві Голенської волості туди прибув голова Єфим Згоба. Із чотирьох осіб, які значилися у списку по 1 розряду, було взято двоє і один чоловік із списку 2 розряду. Інші кандидати не пройшли через захворювання на золотуху та цингу¹⁷. В 1849 р. з цією місією прибув до Змітневського сільського товариства сосницький волосний голова Антон Залько. Із семи осіб, що значилися у списках 1 розряду, було визнано здоровими чотирьох, а з шести осіб, наявних у списках 2 розряду, відібрано двох. Усі інші були визнані непридатними до служби¹⁸. Після проведення жеребкування сільські писарі готували формулярні списки, які подавались у волосне правління. В них, окрім прізвища та імені, писар указував вік, зріст, особливі прикмети (колір волосся та очей, форма брів і губ), сімейний стан (вказувались імена дружини, дітей), грамотність, володіння ремеслами. Волосним писарем оформлювався один список для відправлення в губернське рекрутське присутствіє. Характерно, що, окрім підпису під формулярними списками сільського старшини, обов'язково свої підписи ставили волосний голова та повітовий начальник.

Для козаків Чернігівської губернії були особливі умови виконання рекрутської повинності. В екстремальних ситуаціях із козаків формували спеціальні додаткові формування – козачі полки, комплектація яких повністю лягала на їх плечі. Так, в 1807 р. на формування міліції, ополчення та ін. були витрачені великі суми. Організація шести полків у Вітчизняну війну обійшлась їм 40 млн. руб., а у 1831 р. формування восьми козачих полків і шістнадцяти резервних ескадронів – більше ніж 500 тис. руб.¹⁹.

У зв'язку з малоземеллям, важким податковим тягарем, витратами на організацію полків – тимчасові пільги, подаровані урядом у вигляді відстрочок платежів, навіть анулювання заборгованості, не поліпшували становища козаків. У 1841 р. козакам Чернігівської і Полтавської губерній було зроблене полегшення по виконанню військової повинності: замість щорічного набору по 5 чоловік із тисячі ревізьких душ, набір проводився раз у два роки по 8 чоловік. Термін служби встановлювався 20-річний: 15 – строкової служби і 5 – безстрокової відпустки²⁰.

Під час проведення реформ волостей П.Д. Кисельовим були розширені обов'язки волосних правлінь щодо виконання державними селянами і козаками рекрутської повинності. До їх функцій належав нагляд за складанням у сільських товариствах чергових рекрутських списків, які відтворювались через кожне триріччя. Списки складались у трьох екземплярах, з яких один залишався у товаристві, а два направлялись у волосне правління. Звідти один список передавався через окружного начальника в Палату державних маєтностей, а інший зберігався у волосному правлінні. Одним із завдань волосного правління був нагляд за внесенням відміток про рух населення у рекрутських списках сільських товариств²¹.

Після оголошення царського маніфесту щодо проведення нового рекрутського набору волосне правління отримувало з окружного правління дані Палати державних маєтностей про кількість козаків чи казенних селян, яких необхідно поставити волості по набору. Так, згідно з рознарядкою, що отримали волосні правління Глухівського повіту в 1818 р., Марчихинобудинська волость мала поставити по набору 10 рекрутів, Воронежська, Тулиголовська і Липольська – по 9 воїнів, Єсманська і Березовська – по 8 рекрутів. По стільки ж воїнів мали поставити і у Кролевецькому повіті. Так, із Іванинської волості мало прибути 11 рекрутів, Коропської – 9, із Атюської, Алтинівської – по 8, з Успівської – 7, з Понорницької – 6, Покошицької – 5 воїнів. Деяко більшу кількість рекрутів мали поставити волості Конопотського повіту – 13, Подлипенська і Краснянська волості – по 12, Батуринська і Голонська – по 11, Дмитровська – 8, Обмачівська – 4 рекрути. Черницька і Слобідсько-Новгородська волості Новгород-Сіверського повіту мали здати у рекрути по 12 чоловік, Івотська – 11²².

Після опублікування маніфесту від 29 січня 1855 р. про набір на тимчасову службу ополчення із малоросійських козаків 7 травня виходить положення про малоросійські кінні козацькі полки. Із кожної тисячі душ дорослого населення 12 рекрутів направлялися в 5 і 6 полки. Кожен полк складався із 1083 чоловік.

Відразу ж після їх опублікування кожне волосне правління отримало рознарядку щодо козаків у залежності від загальної кількості жителів „вільних станів”. У середньому виходило по одному козаку від кожних 86 ревізьких душ. Згідно зі звітами волосних голів у Борзенське повітове правління, Іченською волостю було поставлено 62 воїни, Шаповалівською – 54, Борзенською – 69, Івангородською – 60, Комаровською – 55, усього 300 воїнів²³. З волосних правлінь у сільські товариства надійшли розкладки про кількість рекрутів, необхідних для збору з сільських товариств. Волосний голова і засідателі розглядали і затверджували ухвали сільських товариств про грошові збори для виконання рекрутської повинності. По закінченні набору волосне правління робило детальний звіт відатчикам про суми, ввірені їм на здачу рекрутів, і віддавало його разом із оригіналами рахунків та документами відатчиків через окружного начальника в Палату державних маєтностей²⁴.

У 1851 р. Шаповалівське волосне правління затвердило приговори сільських сходів Шаповалівської волості про розкладку податку з кожної душі в розмірі 16 коп. на здачу рекрутів по 13 набору. Згідно з цим з 4523 душ, що проживали у волості, було стягнуто 723 руб. 68 коп. Кошти, що залишилися від минулих наборів, а саме 61 руб. 67,25 коп., зберігались у волосному правлінні. Всього після проведення збору стало 785 руб. 35,25 коп. На рекрутів було витрачено 584 руб., 35,25 коп. Решта – 201 руб. – залишились на збереженні у волосному правлінні. З 4524 душ, що підлягали рекрутській повинності, було зібрано, у відповідності з новим законом, 35 рекрутів та 1 найманець, за якого сім'я сплатила 142 руб. 80,5 коп. Здача одного воїна коштувала 16 руб. 69,5 коп., загалом було витрачено 584 руб. 35,25 коп.²⁵ Всього в Чернігівській губернії у 1853 р. було взято в рекрути 1533 козаки, а у 1855 р. – 1532²⁶.

Так, у 1853 р. козаки губернії тільки на обмундирування одного рекрута збирали по 10 руб. 20 коп.²⁷. Можна припустити, що на 1533 було зібрано 15636 руб. 60 коп. Недоїмок по рекрутському збору не допускали.

Після оголошення рекрутського набору з волосних правлінь розсилали в сільські товариства розкладки Палати державних маєтностей про кількість рекрутів, необхідних для збору з сільських товариств²⁸. Так, після опублікування маніфесту від 29 січня 1855 р. про набір на тимчасову службу ополчення із малоросійських козаків, 7 травня виходить положення про малоросійські кінні козацькі полки. Із козаків Чернігівської губернії передбачалось набрати 2 полки – № 5 і 6. Збір козаків визначався дванадцятьма козаками із тисячі душ. Кожен полк складався із 1 083 чоловік.

Кожен повіт отримав рознарядку щодо кількості козаків у залежності від загальної кількості проживаючих „вільних станів”. Потім вони розподілялися по волостях. У середньому виходило по одному козаку від кожних 86 ревізьких душ. Згідно зі звітами волосних голів Борзенського повіту у повітове правління, населенням було поставлено 300 воїнів: з яких Ічнянською волостю – 62, Шаповалівською – 54, Борзенською – 69, Івангородською – 60, Комаровською – 55²⁹.

Усі витрати на облаштування та утримання козаків проводилися за рахунок козацьких товариств та загального земського збору. При поставці козаків товариства повинні були спорядити їх необхідним одягом та внести гроші до місцевих повітових казначейств під квитанції за визначеними у Чернігові цінами на придбання частини форменого одягу. Крім того, населення забезпечувало ще 6-місячне утримання з розрахунку на одного козака – 10 пудів 35 фунтів муки, 1 пуд 5 фунтів круп. Продукти харчування збиралися раз у півтора місяця³⁰. У 1855 р. для 54 воїнів, поставлених Шаповалівською волостю, козаками було зібрано 587 пудів 7 фунтів муки, 60 пудів 7 фунтів круп, 82 сорочки, 3 пари чобіт³¹.

Так, у 1855 р. Шаповалівське волосне правління затвердило і мирський збір у розмірі 28,5 коп. із ревізької душі. Згідно з ним, для воїнів у даній волості було зібрано 1 274 руб. 23 коп. Витрати на одного козака становили в цьому році 13 руб. 34,5 коп., а на всіх козаків було витрачено 720 руб. 49,5 коп. Таким чином, сума грошей, зібрана

населенням Шаповалівської волості, була майже удвічі більшою від потрібної³².

В основу завищених розмірів податку закладалися місцеві ціни на продукти, які навіть у сусідніх волостях були різними. До того ж урядовці розраховували на низьку платоспроможність населення. В разі несплати податку певною кількістю осіб сума, що залишилась не сплаченою, знову розкладалась на багатих домогосподарів. Суми грошей, що залишилися від набору, відправлялись до волосного правління. Ці кошти, як правило, використовувались при наступних рекрутських наборах, проте часто волосні голови спонукали сільські товариства пожертвувати їх військовим.

Відбір козаків проводився на сільських сходах. У першу чергу відбирали безсімейних одинаків, бездомних або чоловіків, у сім'ях яких було 4 і більше робітники, потім – із родин з трьома робітниками, а останніми були сім'ї з двома робітниками³³. Винятки робились для тих осіб, які мали іти на службу у двох наступних рекрутських наборах. Проте всі деталі розкладки і призначення сімей безпосередньо залежали від рішення сходів. Часто сімейні списки складалися так, щоб звільнити від рекрутчини багатих домовласників. Багаті селяни платили по 300–500 руб., прагнучи за будь-яку ціну відкупити своїх синів. Місцеве керівництво при цьому обмежувалося спостереженням і збереженням “благочинності і порядку”, поясненням правил і наданням пропозицій сходу щодо вирішення приватних прохань. Хоча траплялись випадки, коли місцеві чиновники, перебуваючи в поселенні, самі складали списки, вимагаючи у селян хабарі³⁴.

Окрім цього, обмежувався і вік козаків 20–43 роками, зростом не менше 2 аршинів 2 вершків (1 аршин – 0,7112 м, 1 вершок – 44,45 мм). Воїни повинні бути фізично здоровими, без ран, гриж, каліцтв тощо.

На сільських сходах також вибиралися супроводжуючі й відповідальні за організовану доставку до місць збору рекрутів, провіанту та фуражу. Всі рішення щодо збору коштів та провізії, їх витрат оформлялися ухвалою сільського сходу. В кінцевому підсумку відповідальні звітувалися за витрачені кошти перед односельцями. Під час проведення набору у товаристві заводився окремий зошит, у який заносили всі кошти, що були зібрані і витрачені на здачу воїнів. Затверджені звіти витрачених сум відправлялись у волосні правління, а звіди до повітових правлінь.

3 серпня 1855 р. з'явився указ Сенату про створення державного ополчення із державних та приватних селян. У рознарядках, розісланих волосними правліннями у сільські товариства, вказувалося, що ратники набиралися у розрахунку 25 чоловік із тисячі душ. Уряд боявся озброювати велику кількість селян, оскільки регулярна армія була в Криму і у разі повстання у уряді не вистачило б сил на його придушення. Формування дружин ратників проходило так само, як і козаків. Відбиралися фізично здорові селяни віком 20–45 років, але допускалися і 17-річні юнаки міцної статури і високого зросту.

Умови відбору ратників сільськими сходами були такими, як і в козаків. Сільські товариства забезпечували ратників обмундируванням: сорочками, овечим кожухом, шкіряними рукавицями на сукняній підкладці, шароварами, чобітьми, шапкою тощо, а також 9-місячним провіантом та фуражем, виходячи із розрахунку на одного воїна 16 пудів** 12,5 фунта*** борошна, 1 пуд 27,5 фунта круп та фуражу за кількістю коней. Весь провіант поставлявся трьома рівними партіями: через кожні 3 місяці³⁵. Допускалися заміни продуктів і фуражу грішми. Замість одного пуда житнього борошна потрібно було сплатити 80 коп., гречаної крупи – 90 коп., сіна – 25 коп. Для придбання необхідних продуктів та спорядження проводився мирський збір. Шаповалівське волосне правління дозволило зробити збір у розмірі 50 коп. з ревізької душі³⁶.

Під час формування ополчення в даній волості було взято 14 ратників. Поставляли в ополчення воїнів також і поміщики. Під час перебування селян в армії поміщики і сільські товариства звільнялись від сплати податків за них. У разі загибелі ратників вони отримували залікові та рекрутські квитанції. Всього по губернії в 1855 р. було набрано 9 дружин ратників, по 1089 чоловік у кожній. Місцеве керівництво по рекрутських наборах зобов'язало надати у 1853 р. із селян різних найменувань

** 1 пуд – 16,3805 кг.

*** 1 фунт – 409,5124

116 рекрутів, у 1854 р. – 7976, у 1855 р. – 4921³⁷. У загальному, під час Кримської війни, за офіційною статистикою, було взято більше 22 тисяч селян різних відомств і понад 5 тисяч козаків.

Таким чином, у 1855 р. тільки на ополчення державними і поміщицькими селянами було поставлено близько 10 тисяч чоловік. А по рекрутських наборах у 1853 р. із селян недержавного відомства надійшло 116 рекрутів, у 1854 р. – 7976, у 1855 р. – 4921³⁸. У загальному, під час Кримської війни, за офіційною статистикою, було взято більше 22 тисяч селян різних відомств і понад 5 тисяч козаків.

Під час Кримської війни патріотичні почуття у населення Чернігівщини проявлялися і через добровільні пожертвування. Їх розміри залежали від достатків і “любові до Вітчизни”³⁹. Держава всіляко сприяла благочинності населення. У місцевій пресі постійно публікувалися дані про зроблені пожертви. Від імені імператора висловлювалися подяки конкретним особам або цілим громадам. Нерідко чиновники власним прикладом заохочували населення. Так, у 1854 р. чиновники Ніжинського магістрату на користь діючої армії зібрали 260 руб.⁴⁰. У наступному році службовцями Чернігівської палати державних маєтностей, повітовими начальниками і членами повітових правлінь було зібрано на військові потреби 288 руб. 65,5 коп.⁴¹.

У сільських місцевостях для збору пожертвувань залучали волосних або сільських урядників. Показуючи населенню приклад, вони перші вносили грошові суми. Зібрані кошти передавали безпосередньо військовому керівнику чи відправляли у повітові казначейства, де згодом витрачали за призначенням. У 1854 р. державними селянами Козлянської, Пакульської, Седневської, Горбовської волостей Чернігівського повіту на користь 1-го батальйону Нарвського єгерського полку було зібрано 833 руб. 70 коп. і передано командирі полку⁴². Для 2 драгунської дивізії у м. Кобижчі Козелецького повіту було зібрано тільки малозабезпеченими козаками 835 руб. і передано військовій частині⁴³. В цілому по Чернігівській губернії у цьому році було передано державними селянами на користь діючої армії 3156 руб.⁴⁴.

У 1855 р. при комплектуванні козачих полків та дружин ратників зростали і пожертви. Гроші, як правило, перераховувалися не тільки із особистих збережень громадян, а й за рахунок коштів сільських товариств, що залишилися від здачі рекрутів. Згідно з рішеннями сходів, населення Шаповалівської волості Борзенського повіту в 1855 р. перерахувало на потреби армії із залишкових коштів 86 руб., а із особистих заощаджень – 13 руб. 95,5 коп. Населення Комаровської волості зібрало 53 руб., а Ічнянської – 100 руб. Усього у повіті було зібрано близько 253 руб.⁴⁵.

Важко розділити патріотичність населення за станами, бо всі вони матеріально підтримували армію під час військових дій. Далеко не точні підрахунки засвідчують найбільшу активність населення державного відомства.

Крім цього, зібрані суми могли передаватися конкретним військовим формуванням в обхід волосних правлінь. Так, державними селянами Новозибківського і Стародубського повітів у дружину ратників № 206 було передано 209 руб. А в дружину № 207 державні селяни Суразького повіту передали 304 руб. Державними селянами і міщанами Кролевецького і Конотопського повітів дружині № 203 було зібрано 1033 руб. Воїнам дружини № 204 міщанами та державними селянами Сосницької волості було подаровано 75 руб., а козаками Менської волості – 109 руб.⁴⁶.

За ініціативою волосних і сільських правлінь селяни збирали для військових продукти харчування, фураж тощо. Під час переходу через губернію 2-ої драгунської дивізії населенням Ніжинського повіту було передано 2000, а в Остерському повіті – 200 пудів сіна⁴⁷. У м. Мена державні селяни подарували по одній парі волів для кожної роти 1-го батальйону Нарвського Єгерського полку⁴⁸. На користь 8 Піхотної дивізії поселеннями губернії було передано 109 пудів 20 фунтів сушеної квашеної капусти. Для поранених було зібрано 208 пудів 20 фунтів корпії і 7 пудів компресів⁴⁹. Державні селяни Голубовської, Погорської, Неглюбської волостей ратникам, які набирались із їх населених пунктів у 1855 р., подарували 304 кожухи. А селяни Новоропецької і Сачковської волостей разом з поміщиками подарували 190 кожухів⁵⁰.

Таким чином, за ініціативою місцевих органів управління на потреби армії населенням було зібрано багато грошей, провіанту, фуражу, одягу тощо. Наведені факти

свідчать, що під час Кримської війни пожертвування були постійними. Раніше заготівля взуття та спорядження для армії постачалося за державними замовленнями, які виконувалися підрядчиками. Різке збільшення армії під час військових дій не давало їм можливості відразу доставити в армію все обмундирування і тому доводилося залучати до його пошиття місцевих кравців. Волосні голови зобов'язували сільське керівництво залучати для пошиття взуття і військового обмундирування воїнів-кравців та майстрів по ремонту і пошиттю взуття із місцевого населення.

За наказом повітового керівництва волосні правління готували списки майстрів своєї волості. Волосні голови зобов'язували сільських старшин і старост знайти майстрів і подати їх іменні списки у волосні правління. Так, у 1855 р. із с. Тростянки побажали брати участь у пошитті 3 чоботарі, із с. Головеньки – 4 кравці і 7 чоботарів, із с. Шаповалівки – 7 кравців і 14 чоботарів, із с. Стрільників – 9 кравців і 3 чоботарі, із с. Ніколаївки – 3 кравці і 2 чоботарі, із с. Високого – 2 кравці і 2 чоботарі. Всього у списках Шаповалівського волосного правління значилися імена 31 чоботаря та 25 кравців⁵¹. За роботу майстер отримував по 1 руб. сріблом. Майстри, а це були лише чоловіки, самі забезпечували себе продуктами харчування та обладнанням (голками, прасками та ін.). Майстрів, які не закінчили жнива, волосні голови тимчасово звільняли від пошиття взуття та форми для воїнів⁵².

З патріотичних почуттів у місцях великого скупчення ремісників приватні майстри нерідко бралися шити обмундирування безкоштовно. У Ніжині, Борзні, Конотопі, Козельці, Острі кравці безплатно зобов'язалися пошити для резервної бригади 16-ої піхотної дивізії 1600 мундирів. При потребі майстри відряджалися для виконання цієї повинності прямо у військові частини. Із цих п'яти населених пунктів для пошиття обмундирування резервній бригаді 17-ої піхотної дивізії було відправлено до штабу 342 кравців⁵³. За проведену роботу в цих бригадах, а також у запасній дивізії 3-го піхотного корпусу майстри заробили 8738 руб. 60 коп. Більшу частину цієї суми вони пожертвували на потреби армії⁵⁴.

Поразка у Кримській війні змусила військове відомство знову повернутися до системи комплектування війська. Війна показала застарілість рекрутської системи, яка стала гальмом розвитку військової тактики. При такому комплектуванні стала очевидною неспроможність армії захищати вітчизну. У перші 5 років по закінченні війни справа далі розмов не пішла, хоч відбулося деяке скорочення терміну служби із 15 до 12 років з „безстроковою відпусткою”⁵⁵.

Поштовхом до реформ в армії також були численні недопоставки рекрутів. У звітах волосні голови вказували основні причини: стан здоров'я, каліцтва, масові втечі і відсутність людей у волості під час призову через перебування на заробітках. Так, у 1858 р. із волостей Новгород-Сіверського повіту не прибуло 9 рекрутів, із волостей Кролевецького повіту не з'явилися 13 чоловік, з яких 6 не поставила Кролевецька волость, із Конотопського – 17, з яких 14 перебували під час призову за межами волості, із Стародубського – 25. Багатьох було визнано непридатними до служби. В Стародубському повіті таких було 12 чоловік, у Городнянському – 32, а в Новозибківському – 73⁵⁶.

З відміною кріпосного права склалися сприятливі умови для ліквідації рекрутської системи. Вже в 1862 р. у військовому міністерстві була сформована комісія для перегляду рекрутського статуту, очолювана членом Державної ради Бахтініним. Вона повинна була виробити заходи для процесу ліквідації системи варварських прийомів проведення рекрутських наборів як обтяжливих для народу і принижуючих звання солдата⁵⁷. Комісія пропонувала залишити саму систему, змінити лише порядок призовів. З 1863 р. набори проводилися в країні без поділу її на зони. В повітових містах і містечках формувалися рекрутські присутствія. Відмінено принизливий, схожий на арештантський, одяг новобранців під час переїзду на місце служби. Інші моменти реформ представниками реакційних кіл відкидалися через небажання розпрощатися з кріпосницькими порядками⁵⁸.

Проте нічого не змінилось у пореформенний час у виконанні рекрутської повинності селянами і козаками. Такими ж високими залишилися і витрати на спорядження сільськими товариствами рекрутів. Так, в 60-х рр. XIX ст. спорядження одного

рекрута коштувало сільським громадам у Чернігівській губернії від 17 руб. 52 коп. до 24 руб. 86 коп., у Полтавській губернії – від 17 руб. 92 коп. до 23 руб. 76 коп., а в Харківській – від 17 руб. 82 коп. до 21 руб. 81 коп.⁵⁹. Як видно, для належного виконання рекрутської повинності селяни постійно витрачали досить великі кошти.

Не змінились у пореформенний час і функції волосних правлінь щодо забезпечення справного виконання селянами цієї повинності. Це введення у новостворених волостях чергового або жеребкувального порядку несення повинності, нагляд за оформленням списків тощо. Скарги селян на сільські і волосні товариства віддавали мировому посереднику для передачі на розгляд повітового мирового з'їзду⁶⁰.

З метою завершення військової реформи на початку 70-х рр. XIX ст. була створена нова комісія для вироблення нового статуту про військову повинність, який був затверджений і почав втілюватися в життя з 1 січня 1874 р. Цим самим завершився процес комплектування масової армії в Росії на буржуазних принципах.

1. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 –х гг. в России. – М.: Изд. Московского ун-та, 1852. – 371 с.; Безкровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. М.: Наука, 1974; Бестужев М.В. Крымская война 1853–1856 гг. – М., 1956. – 287 с.

2. Чуприна М. Участь населення Чернігівщини у війні проти французьких загарбників. – Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С.62–71.; Лейберов О.О. Ніжинські ополченські частини у подіях 1812–1814 рр. та Кримській війні. // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції „Знаки питання в історії України: Українська історія в європейському контексті”. – Ніжин, 2005. – С.31–35.

3. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.71.

4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.152. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 1–23.

5. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.75.

6. Там само. – С.75.

7. ДАЧО. – Ф.152. – Оп.1. – Спр. 182. – Арк. 11

8. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 3433. – Арк. 7 – 12.

9. Там само. – Ф.152. – Оп.1. – Спр. 182. – Арк. 11.

10. Там само. – Спр. 15. – Арк. 1–7.

11. Там само. – Спр. 170. – Арк. 1–15.

12. Там само. – Спр. 171. – Арк. 1–8.

13. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 3433. – Арк. 7–12.

14. Безкровный Л. Г. Вказана праця. – С.75.

15. ДАЧО. – Ф.152. – Оп.1. – Спр. 26. – Арк. 1–6.

16. Там само. – Спр. 25. – Арк. 1–4

17. Там само. – Спр. 28. – Арк. 1–8.

18. Там само. – Спр. 30. – Арк. 1–8.

19. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856 рр. – К.: Державний комітет архівів України, 2001. – С. 321.

20. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – С.74.

21. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – Спб., 1842. – Т.1., Ч.2. – § 4606–4608.

22. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр. 2114. – Арк. 1 – 12.

23. Там само. – Ф.807. – Оп.1. – Спр.857. – Арк. 28.

24. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – Спб., 1842. – Т.1., Ч.2. – § 4610, 4613, 4618.

25. ДАЧО – Ф.807. – Оп.1. – Спр. 370. – Арк. 261.

26. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – Чернигов, 1865. – С. 134–135.

27. Лазанская Т.И. Вказана праця. – С.73.

28. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – Спб., 1842. – Т.1., Ч.2. – § 4610.

29. ДАЧО. – Ф.807. – Оп.1. – Спр.857. – Арк. 28.

30. Там само. – Ф. 809. – Оп.1. – Спр. 45. – Арк. 5.
31. Там само. – Ф. 807. – Оп.1. – Спр. 857. – Арк. 37.
32. Там само. – Арк. 89–103.
33. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.75.
34. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1, М.,Л., 1946. – С.66.
35. ДАЧО. – Ф.807. – Оп.1. – Спр. 858. – Арк. 16.
36. Там само. – Арк. 40, 94.
37. Домонтович М. Вказана праця. – С.134–135.
38. Там само. – С.134–135.
39. ДАЧО. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 859. – Арк.1.
40. Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). – 1854. – 13 грудня. – С. 1.
41. Там само. – 1855. – 15 серпня. – С.1.
42. Там само. – 1854. – 1 травня. – С.1.
43. Там само. – 1854. – 3 квітня. – С.1.
44. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі ВДАЧО у Ніжині.) – Ф.341. – Оп.1. – Спр. 843. – Арк. 4.
45. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 859. – Арк. 30–32.
46. ЧГВ. – 1856. – 23 квітня. – С.1.
47. Там само. – С. 1.
48. Там само. – 1854. – 3 квітня. – С.1.
49. Там само. – 1854. – 1 травня. – С.1.
50. Там само. – 1854. – 3 квітня. – С.1.
51. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 857. – Арк. 75, 76, 80, 82.
52. Там само. – Арк. 114–115.
53. ВДАЧО в Ніжині. – Ф. 343. – Оп. 1. – Спр. 735. – Арк. 38.; ЧГВ. – 1855. – 31 січня. – С.1.
54. ЧГВ. – 1855. – 2 травня. – С.1.
55. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С.75.
56. ДАЧО. – Ф.137. – Оп.1. – Спр. 215. – Арк.16–23.
57. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 –х гг. в России. – М.: Изд. Московского ун-та, 1852. – С.82.
58. Безкровный Л.Г. Вказана праця. – С. 83.
59. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України на передодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. – 2000. – №2. – С. 85.
60. Документы крестьянской реформы // Российское законодательство X-XX вв. Тексты и комментарии: В 9-и т. / Под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т.7. – §§ 194, 207.

В статтє проанализировано законодательство Российской империи относительно комплектації армії в першій пол. XIX в. и проведение военных реформ в Черниговской губернии. Показано деятельность волостных правлений Черниговщины по организации рекрутской повинности государственных крестьян и казаков.

Ключевые слова: волость, волостное управление, рекрут, рекрутская система, казак, государственные крестьяне.

The legislation of the Russian Empire concerning the bringing army up to strength in the first half of XIX century and the military reform in the Chernihiv province were analyzed in this article. The activity of the volost boards in the Chernihiv region connected with the organizing the recruit obligations of state peasants and Cossacks are shown in it.

Key words: *volost, volost board, recruit, recruiting system, Cossack, state peasants.*

Лілія Сеніна

●

ОСОБЛИВОСТІ ВИТОКІВ КОНЦЕПЦІЙ СХІДНОГО ПИТАННЯ В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті висвітлено концепції англо-американських істориків початку ХХ ст. у вивченні Східного питання, що становлять основу сучасних досліджень в англomовно-науковому просторі. Специфіка поглядів учених початку ХХ ст. проаналізована в контексті епохи створення їхнього доробку.

Ключові слова: Східне питання, англomовна історіографія, російсько-британські відносини, Османська імперія.

Східне питання – комплекс міжнародних протиріч кінця XVIII – початку ХХ ст., викликаних прагненням європейських країн вирішити долю території Османської імперії, стало важливим націотворчим чинником серед залучених народів. Відголос цих подій міститься й у сучасній міжнародній ситуації, зокрема на Балканському півострові, що зумовлює природний інтерес до вивчення Східного питання серед вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Історіографічний ракурс проблеми, зокрема вивчення післявоєнної англomовної історичної спадщини, робить можливим виявлення бачення Східного питання англomовною науковою спільнотою, що сприяє подоланню однобічних підходів, які склалися у вітчизняній історичній науці за радянського періоду. Наявні розвідки, у яких комплексно розглянуто англomовну наукову спадщину 20–70-х рр. ХХ ст., були зроблені радянськими вченими в ракурсі марксистсько-ленінської парадигми. Не заперечуючи наукової цінності цих досліджень, слід звернути увагу на ті аспекти даних розвідок, які потребують переосмислення в рамках принципів сучасної історичної науки. Так, особливої критики з боку радянських дослідників зазнав цивілізаційний підхід англо-американських істориків, які вбачали витоки Східного питання в одвічному протистоянні Сходу і Заходу. Окрім цього, більшість англо-американських авторів, роботи яких було створено у 20–60-х рр. ХХ ст., були віднесені радянськими вченими до консервативно-реакційного напрямку, що був визначений ними як носій апологетичного зображення політики Великобританії та критики політики Російської імперії. Серед засновників цього напрямку дослідники називають Дж.Марріотта, який, у свою чергу, за їхніми словами, запозичив погляди історика Ст.Дуггана. За визначенням В.Георгієва, сам підхід бере витоки в „найбільш реакційних принципах” англійських політиків та вчених ХІХ ст. [1, с. 47-48]. Враховуючи значний перелік спеціалістів ХХ ст., що були віднесені радянськими вченими до консервативно-реакційного напрямку, з одного боку, та ідеологічний простір самої радянської науки, з іншого, можна стверджувати про необхідність звернутися до доробку діячів ХІХ ст. та робіт Ст.Дуггана та Дж.Марріотта з метою виявлення й аналізу їхніх концепцій щодо Східного питання.

Характеризуючи історіографічні джерела ХІХ ст. у рамках цього дослідження, слід наголосити на їхній специфіці – вони створювалися в період перебігу подій у рамках Східного питання, а тому потребують відповідного ставлення як до продукту своєї епохи. Іншою особливістю цих робіт є їх публіцистичний характер. Враховуючи дискусійне становище публіцистичних творів як історіографічних джерел, зазначимо, що їх використання як останніх має бути зумовлено специфікою самого дослідження

© Сеніна Лілія Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

[2, с. 51]. У даному випадку вони дають можливість виявлення авторської концепції та оцінки політичних процесів.

Оскільки радянські історики не уточнюють, принципи яких англійських політиків та вчених ХІХ ст. вони мають на увазі, у даній розвідці нами представлено аналіз доступних джерел англійських науковців та політиків останньої чверті ХІХ ст., на роботи яких є посилання у працях Ст.Дугана та Дж.Марріотта. Використання робіт інших політичних діячів у даній розвідці має на меті більш комплексну презентацію пласту тогочасної суспільної думки.

Історик Е.Фріман та політик В.Гладстон у своїх роботах акцентують увагу на природі османських державотворчих особливостей та британській політиці у Східному питанні.

Едвард Фріман (1823 – 1892) – англійський історик-медієвіст зауважував, що Османська імперія не мала аналогів у світовій історії, оскільки являла собою досить специфічне утворення: захоплені варварами з Азії давні центри європейської цивілізації. На його думку, турецька держава не містить у собі номенклатури європейського типу: поняття „нація”, „народ”, „уряд”, „підданий”, що має бути враховане при спробі встановлення відносин із Османською імперією [5, с. 1-2]. У пошуках ключового аспекту, який зумовив цю цивілізаційну відмінність, англійський вчений прийшов до висновку, що саме релігійний фактор став визначальним чинником: саме іслам заклав підвалини особливої цивілізації у турецькому середовищі, що стали перешкодою для поширення християнства та європейської культури з появою турків у Європі [5, с. 54-55]. Сучасний стан відносин між Європою та Туреччиною Е.Фріман вбачав у складних відносинах між християнами та мусульманами, витоки яких історик фіксував у конкуренції самих релігійних систем, а також відсутності тривалих контактів європейців з іншими представниками ісламу, окрім найбільш нетерпимих турків [5, с. 57-58]. На переконання історика, цінності самого ісламу, який є законодавчою базою Османської імперії, не можуть створити природного рівноправ'я у суспільстві, поділеному на вірних та невірних. Презирлива толерантність у турецькому суспільстві сприяє деградації християнського населення імперії навіть за умов, коли правитель-мусульманин вберігає своїх підданих-невірних від переслідувань. Е.Фріман вважає іслам войовничою релігією, оскільки її агресивне поширення є обов'язком мусульманина, але зауважує, що саме „турецький варіант” ісламу є прикладом найрадикальнішого втілення цих догм у життя [5, с. 61-66]. За умов такого релігійного антагонізму, за твердженням вченого, проведення реформ в Османській імперії неможливе; врятувати ситуацію може лише ліквідація мусульманського правління [5, с. 83].

У Східному питанні Англія та вся Європа мають виправити свої ж власні помилки, однією з яких історик вважає підписання Паризького мирного договору 1856 р. [5, с. 259]. Характеризуючи роль Росії у Східному питанні, вчений зазначає, що не має значення, наскільки щирою вона є у своїх прагненнях захистити християнських підданих імперії, важливо – чому до цієї ролі захисника не приєдналися інші європейські держави. Острахи приєднання балканських володінь Туреччини до Російської імперії, властиві європейській, передусім британській, спільноті, не залишили іншого вибору самим балканським народам, як спиратися на підтримку тієї держави, яка пропонує захист і допомогу, – Росії. Якщо існує загроза з боку Російської імперії і є острах, що вона завоює симпатії турецьких підданих-християн, то Британія має також боротися за прихильність останніх, а не віддавати їх на поталу туркам. Саме такий підхід допоміг би зробити Туреччину оплотом проти Росії, якщо б з боку останньої відчувалася загроза [5, с. 297-299]. Встановлення спільного протекторату, на думку Е.Фрімана, пішло б на користь усій Європі, підданам Османської імперії та стало б першим кроком до ліквідації турецьких володінь [5, с. 259]. Е.Фріман не виключає можливості військового протистояння у війні за захист християн Туреччини, але наголошує, що справжній міцний союз європейських країн може вирішити Східне питання мирним шляхом [5, с. 267].

Таким чином, для поглядів цього історика характерне прагнення досягнути цивілізаційний антагонізм Східного питання та критично переосмислити європейську політику.

Вільям Гладстон (1809 – 1898) – англійський державний діяч, лідер ліберальної

партії зводив проблему Східного питання до балканського фактора, зокрема, жахливого існування християнського населення у Туреччині та національної відповідальності. Роботи політика, розгляд яких представлено у даному дослідженні, були написані під впливом загострення ситуації на Балканах, що й зумовило наступну специфіку його поглядів.

Політик стверджував, якими б не були причини втручання Британії у Східне питання: політичні, філантропічні або прагнення зберегти баланс сил – країна несе відповідальність за свої дії і сучасний стан перебігу подій у цьому питанні. В.Гладстон підкреслював, якщо вже Британія „поставила Туреччину на ноги”, то дуже важливим є вивчення внутрішньої ситуації в Османській імперії [7, с. 3-4]. Критикуючи дії правлячої команди консерваторів, політик-ліберал закликав їх відмовитися від боротьби за власну вигоду, а відстоювати принципи справедливості та гуманності, аби врятувати репутацію британської нації [11]. З думкою політика про національну відповідальність погоджувався й Е.Фріман, який стверджував, що „...влада і держава – це сукупність людей, що кожен національний вчинок чи проступок є особистим вчинком чи проступком з боку тих людей... чия воля зумовлює дію нації” [5, с. 255].

Характеризуючи тогочасний стан турецької держави, британський політик в цілому демонструє погляди, схожі з думками історика Е.Фрімана. В.Гладстон підкреслює, що Туреччина, створена шляхом завоювань, так і не пережила процесу змішування завойовників і підкорених народів, що, наприклад, відбулося після нормандського завоювання в Англії. Три альтернативи, запропоновані підданам, – смерть, рабство, у якому зараз перебувають християнські народи імперії, та навернення до ісламу – стали фатальними для підкореного населення, оскільки стали базою соціальної несправедливості та сприяли розшаруванню балканської спільноти, що значно ускладнило державотворчі процеси у цьому регіоні [7, с. 4-6]. Спираючись на роботи європейських юристів, британський політик підтримує їхню думку, що Османська імперія взагалі не є державою, оскільки держава передбачає існування „органічного союзу одного чи декількох народів на певній території під верховною владою, що забезпечує загальний добробут” [7, с. 8]. Як бачимо, схожі думки висував і Е.Фріман.

Особливу увагу політик приділяв подіям Квітневого повстання у Болгарії 1876 р., що шокували світову спільноту. В.Гладстон підкреслював, що такі дії влади відносно болгар відображають дух турецького правління, що у свою чергу, за його словами, є головною проблемою у Східному питанні, вирішення якого має бути спрямоване на виправлення християнською спільнотою нездорового суспільного життя Туреччини [6, с. 73; 7, с. 16].

У той же час говорити про наявність односпайної оцінки ситуації навіть у середовищі лібералів не є доцільним. Так, шотландський землевласник, депутат парламенту з 1869 по 1885 рр. Толлемаш Сінклер (1825–1912) був одним з тих політиків, які підтримували зовнішньополітичний вектор Росії у Східному питанні. Він критикував некомпетентність, неосвіченість, недалекоглядність туркофільської політичної еліти країни, засуджував її за упереджене ставлення до Російської імперії [9, с. 19; 10]. На його думку, народ та уряд цієї держави був і залишається вірним союзником Британії [9, с. 1]. Шотландець стверджував, що розподіл Туреччини може бути здійснений силами однієї Британії, якщо Росія та інші великі держави не забажають приєднатися [10, с. 3]. Інший ліберал Томас Брессі (1836 – 1918) в основі російського зовнішньополітичного курсу вбачав прагнення Російської імперії до розширення сфер свого впливу, передусім за рахунок християнських підданих Туреччини, але не заперечував щирого співчуття до слов'янських народів імперії з боку селян та аристократії Росії [3, с.1-2]. На думку Т.Брессі, саме острах втратити контроль над сильним ліберальним духом у середині країни змушує деспотичного російського царя скеровувати його в агресивне зовнішньополітичне русло [3, с. 5-6]. Політик підтримував ідею реформ турецького управління, основні принципи яких пропонував запозичити із сирійської адміністративної моделі [3, с.28-29].

Отже, зазначені роботи не позбавлені критичного осмислення британської та російської політики, і хоча, очевидно, існували в рамках політичного протистояння між консерваторами та лібералами, давали сучасникам можливість проаналізувати зовнішню політику обох держав з різних сторін. Роботи Е.Фрімана та В.Гладстона,

зазначені у бібліографії в студіях Ст.Дуггана та Дж.Марріота, теоретично можуть реалізувати свій потенціал і в рамках історичного дослідження.

Наразі перейдемо до розгляду робіт, які у тлумаченні радянської історіографії носили характер упередженості, – праці Ст.Дуггана та Дж.Марріота.

Американський історик Стефен Пірс Дугган (1870–1950) у вивченні Східного питання застосовував дипломатичний підхід, висвітлюючи політичні події з позицій інтересів залучених країн. Цивілізаційні особливості Туреччини, запозичені у Е.Фрімана, історик застосовує для характеристики Османської імперії, проте не представляє цивілізаційні відмінності як сутність протистояння [4, с.11-26]. Ст.Дугган серед причин Східного питання називає не існування ісламської держави у Європі, а занепад у системі її управління християнськими підданими у другій половині XVI ст., що був підживлений балканськими етнічними протистояннями та боротьбою великих держав [4, с. 5, 27]. Характеризуючи всю дипломатичну систему XVIII ст., він зауважує, що саме її егоїстичний та продажний характер врятував Туреччину від загибелі [4, с. 36]. Американський історик стверджує про наявність інтересів усіх великих держав до Близького Сходу у контексті дипломатичних перипетій у Європі у др. пол. XVII – перш. пол. XVIII ст. [4, с. 27-47]. Зміна ситуації після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. була пов'язана з агресивною зовнішньою політикою Росії, але Ст.Дугган визначає її скоріше як каталізатор тих процесів, що вже назрівали на той час; російські інтереси органічно вплелися у протистояння великих держав, кожна з яких переслідувала власні цілі. Історик зазначає, що головним принципом зовнішньої політики Британії була підтримка Туреччини для збереження балансу сил у регіоні [4, с. 52]. Як й інші залучені країни, вона мала власні інтереси, що, наприклад, проявилось під час Берлінського конгресу, коли Англія отримала за своєю ж вимогою від Порти Кіпр в обмін на відстоювання турецьких інтересів на конгресі та практично заволоділа Єгиптом у 1881 р. [4, с. 143-145, с. 151-152]. Характеризуючи наслідки Кримської війни, Ст.Дугган зазначає, що вона була успішною в контексті головної мети коаліції – зменшити російський вплив на Балканах, але у той же час самі умови Паризького мирного договору, які мали забезпечити підтримку слабкої держави без зовнішнього втручання, історик називає дипломатичним промахом та свідченням того, що великі держави ігнорували уроки минулого [4, с. 124-125].

Характеризуючи Східне питання станом на кінець XIX ст., американський учений зазначає, що головними мотивами, які впливали на тогочасну ситуацію, стали колоніальні зазіхання та комерційне суперництво великих держав в Азії та Африці [4, с.152].

Таким чином, можна стверджувати про прагнення Ст.Дуггана комплексно досягнути це міжнародне протистояння на основі аналізу цілей та інтересів всіх задіяних сторін. Ст.Дугган приділяє більше уваги самій дипломатичній системі, специфіку якої визначали корисні наміри великих держав.

Британський історик, член консервативної партії Джон Марріотт (1859 – 1945) вивчав Східне питання у його зв'язку з Першою світовою війною. Історик наголошував, що витоки світового протистояння 1914 – 1918 рр. слід шукати саме у цій міжнародній проблемі. У характеристиці Східного питання дослідник демонструє цивілізаційний підхід. На його думку, воно є давньою проблемою в історії Європи, і його суть – зіткнення звичок, ідей та переконань Сходу та Заходу – залишалася однаковою протягом багатьох століть. Греко-перське протистояння, арабські завоювання середньовіччя, хрестові походи – всі ці події, за Дж.Марріоттом, є виявом Східного питання, характерним для своєї епохи. Нова епоха Східного питання, сучасна Дж.Марріотту, пов'язана з проблемою існування Османської імперії у Європі. Історик характеризує це державне утворення як чужорідне тіло в європейському просторі [8, с. 1-3].

Запропонована британським ученим періодизація Східного питання мала на меті прослідкувати зміну акцентів у цій проблемі та виникнення нових ускладнюючих факторів, що в результаті і спричинили Першу світову війну. Разом з тим виокремлені ним фази міжнародного протистояння дозволяють визначити роль певної країни в концепції історика. Дж.Марріотт зазначає, що з падінням хвилі османських завоювань у Європі переділ турецьких володінь став інтересом великих держав, тому вирішення Східного питання на той час „стосувалося не народів Балкан, а європейських країн,

і., головним чином, Росії” [8, с. 5]. Тому друга фаза у періодизації вченого (1702 – 1820) охоплює переважно російсько-турецьке протистояння. Але європейські країни, за Дж.Марріоттом, вчасно не вловили того, що Росія вже давно розпочала своє просування до Чорного моря. Увагу сучасників на проблему Близького Сходу, за висловом історика, звернув Наполеон, залучивши своєю політикою французів до Східного питання. На той же час правляча еліта Британії XVIII ст. продемонструвала байдужість до російського просування до Середземномор'я, не розуміючи політичного значення цих процесів для самої Британії. Грецька революція, що розпочалася 1821 р. і ознаменувала третю фазу у періодизації історика, викликала інтерес британських правлячих кіл до Східного питання та співчуття й підтримку у британського суспільства. Грецьке повстання викликало такий резонанс, оскільки мало національно-визвольний характер, ідеологію панелінізму, що засвідчило про появу нового фактора у європейській політиці. Саме співчуття до грецького руху та усвідомлення його значення для дипломатичної ситуації у разі використання цих подій Росією на свою користь змусили британців втрутитися у Східне питання. Ункіар-Іскелеський договір ознаменував новий етап у Східному питанні (1833 – 1878), звівши протистояння до російсько-британського антагонізму [8, с. 7-11]. Подальша періодизація Східного питання виводиться вченим у контексті розв'язання Першої світової війни, тому її деталізація виходить за рамки даного дослідження.

Заслуговує на увагу й дана Дж.Марріоттом оцінка таких ключових подій Східного питання, як Кримська війна та Східна криза. На його думку, перемога у протистоянні 1853 – 1856 рр. позбавила Порту зовнішнього втручання та дала можливість султану провести необхідні реформи [8, с. 13, 247]. У той же час історик не заперечує, що справжньою рушійною силою коаліції було бажання витіснити Росію з Балкан, але досягнення цієї мети з моральної точки зору передбачало відповідальність коаліції за подальшу внутрішню політику султана. Окрім цього, дослідник запевняє, що важливішим наслідком протистояння, котрий не змогли досягнути самі його учасники, було врятування не Османської імперії, а тих народів, які перебували у її складі [8, с. 253]. Говорячи про відповідальність Британії у ході Східної кризи, вчений стверджує, що прийняття нею умов Берлінського меморандуму могло б зупинити подальші звірства в Туреччині, але зауважує, що інші великі держави не запросили Британію працювати над умовами цього документа [8, с. 288]. Проте дослідник не оминає увагою і пропозиції Миколи I вирішити Східне питання шляхом спільних зусиль великих держав, що були через недовіру до російської політики відхилені британською стороною [8, с. 12].

Таким чином, хронологічна схема Східного питання Дж.Марріотта та його оцінка головних подій всього конфлікту не позбавлені прагнення виправдати британську політику, яка долучилася до Східного питання пізніше ніж Росія та Франція під впливом симпатій до національних рухів, у той час як дві зазначені країни вже давно спрямовували свої зусилля на Близький Схід з метою поширення сфер свого впливу. Подальший провал англо-російської співпраці у вирішенні Східного питання історик пояснює впливом духу недовіри до Росії з боку британських політиків. Хоча автор і не приховує корисних намірів Британії, її дипломатичні прорахунки, він намагається пояснити та виправдати їх в контексті загальноєвропейської дипломатичної ситуації, сповненої духом конкуренції.

Порівнюючи концепції Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, можна дійти висновку про наявність низки розбіжностей, починаючи від підходів до оцінок ключових моментів Східного питання. Можна стверджувати, що обидва вчені ґрунтовно досліджували дипломатичний простір міжнародної проблеми в рамках ретроспективного методу, але говорити про спільні оцінки та наявність схожих ознак в упередженості не є справедливим. На наше переконання, оцінка творчого доробку Ст.Дуггана була даниною в рамках радянської ідеологічної парадигми. Більш очевидними є витоки критичної оцінки радянськими істориками доробку Дж.Марріотта: прагнення до виправдання британської політики. Джерела та принципи таких концепцій зумовлені не лише джерельною базою робіт цих двох науковців. Згадані нами роботи Е.Фрімана та В.Гладстона, на які спиралися обидва історики, хоча і не репрезентують всю джерельну базу досліджень Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, містять критичну оцінку британської політики. На наше переконання, до уваги слід брати особливості епохи,

в яку працювали історики. Прагнення Ст. Дуггана до об'єктивної оцінки Східного питання пояснюється загостренням колоніальної боротьби між державами на початку ХХ ст., у той час як створена в період Першої світової війни робота Дж.Марріотта мала на меті пошук причин світового протистояння. Звідси, на нашу думку, той самий відтінок тенденційності у його роботі: розуміючи, що Британія також несла відповідальність за світові події, вчений намагався виправдати націю та пояснити її політичні пріоритети.

Отже, різнопланові концепції Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, беззаперечно, збагатили історіографічний пласт Східного питання, залучивши до його вивчення цивілізаційний та дипломатичний підходи. Створені в епоху розгортання Східного питання, вони є носіями відповідної специфіки, яка хоч і проявилася в їхніх оцінках та прогнозах, не зменшує значення цих студій як інтелектуального доробку.

1. Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 – начале 40-х годов XIX в. / Владимир Анатольевич Георгиев. – М.: Изд-во Московского университета, 1975. – 198 с.

2. Посохов С. Історіографічні образи: спроби реконструкції (на матеріалах історіографії університетів) / Сергій Посохов // Харківський історіографічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 49-56.

3. Brassey T. The Eastern Question and the political situation at home / Thomas Brassey. – London: Longmans, Green, and Co, 1877. – 41 p.

4. Duggan S. P. H. The Eastern Question: A study In Diplomacy / Stephen Pierce Hayden Duggan. - New York: The Columbia University Press, 1902 - 152 p.

5. Freeman E. A. The Ottoman Power In Europe, Its Nature, Its Growth, and Its Decline / Edward Augustus Freeman. – London: Macmillan and Co, 1877. – 315 p.

6. Gladstone W. E. Lessons In Massacre; or The Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria since May, 1876. Chiefly from the papers presented by command / William Ewart Gladstone. – London: John Murray, Albemarle Street, 1877. – 80 p.

7. Gladstone W. E. The Slavonic Provinces Of The Ottoman Empire / William Ewart Gladstone. – London, Paris & New York: Cassel Petter & Calpin, 1877. – 16 p.

8. Marriott J. A. R. The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy / John Arthur Ransome Marriott. – Oxford: Clarendon Press, 1917. – 456 p.

9. Sinclair T. A defence of Russia and the Christians of Turkey / Tollemache Sinclair. – London: Chapman & Hall, Piccadilly, 1877. – 252 p.

10. Sinclair T. A defence of Russia and the Christians of Turkey: Appendix / Tollemache Sinclair. – London: Chapman & Hall, Piccadilly, 1877. – 258 p.

11. The Eastern Question; Mr. Gladstone Speaks Again. The Ex-Premier At Taunton – His Letter From Eugene Schuyler – The English Nation Made Ridiculous – The Turkish Constitution an Imposture // The New York Times. – January 28. – 1877.

В статье рассматриваются концепции англо-американских историков начала XX века в изучении Восточного вопроса, которые составляют основу современных исследований в англоязычном научном пространстве. Специфика взглядов ученых начала XX века проанализирована в контексте эпохи, в которую были созданы их работы.

Ключевые слова: Восточный вопрос, англоязычная историография, российско-британские отношения, Османская империя.

The article considers the conceptions elaborated by English and American historians of the beginning of the 20th century in studying the Eastern Question. The principle ideas of their historical heritage that formed contemporary research base of this international issue in English-speaking historiography are highlighted. The main features of these conceptions are analyzed in the context of events of the beginning of the 20th century and the World War I.

Key words: Eastern Question, English-speaking historiography, Russian-British relations, Ottoman Empire.

Інга Субботіна

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПИТАНЬ ЗА ПРОГРАМАМИ ЗАГАЛЬНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1959 – 2001 рр.

Сучасна історична наука при дослідженні питань, пов'язаних з предметною сферою економічної історії, історичної демографії, історичної соціології, повинна приділяти першочергову увагу комплексним статистичним джерелам, серед яких найбільш універсальними та максимально достовірними є підсумкові дані загальних переписів населення. Соціальна структура населення України протягом другої половини ХХ ст. зазнала суттєвих якісних змін. Всебічний аналіз зазначеного процесу вбачається неможливим без залучення статистичної інформації переписів. При цьому нагальною стає необхідність наукового осмислення методології дослідження соціальних питань згідно з програмами вітчизняних загальних переписів населення 1959 – 2001 рр., що й стало предметом вивчення у даній статті.

Ключові слова: загальні переписи населення, соціальна структура населення, методологія дослідження, програма перепису населення.

Важливим джерелом вивчення соціальної історії країни є переписи населення, які дають можливість проаналізувати класову, демографічну, галузеву, професійну структуру суспільства, ретельно дослідити якісний склад населення, оцінити ефективність старої та сформувати науково обґрунтовані засади нової соціальної політики, спрогнозувати подальший розвиток суспільства. Аналіз даних переписів населення дає можливість краще зрозуміти сутність соціально-економічних та соціально-політичних процесів, з'ясувати причини сучасної демографічної ситуації, відтворити цілісну картину розвитку суспільства.

Підсумки переписів населення містять вичерпну статистичну інформацію щодо характеру, масштабів і результатів змін у тенденціях економічної активності населення України, особливостей його соціально-професійного та соціально-класового складу. На жаль, історики рідко використовують переписні дані, надаючи перевагу більш поширеним, але менш точним відомостям поточної статистики. Останні, безсумнівно, є важливим додатковим джерелом для вивчення окремих аспектів соціальної історії, не можуть стати альтернативою основному джерелу статистичної інформації.

Незважаючи на те, що окремі аспекти методологічних питань програм переписів населення інтенсивно вивчаються, ці дослідження, як правило, мають вузькоспеціальну статистичну або демографічну спрямованість і не відрізняються ретроспективним джерелознавчим аналізом. Змістовну інформацію щодо особливостей методології програм Всесоюзних переписів населення надають численні збірки доповідей радянських статистиків та демографів [1]. Значна кількість наукових статей, присвячених розробці методології та методики наукового аналізу суспільних процесів на основі статистичних відомостей переписів населення, публікувалася у збірниках наукових праць "Демографічні зошити". Методологічні та організаційні питання загальних переписів населення широко обговорювалися на нарадах статистиків [2] та

© Субботіна Інга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки та управління.

характеризувалися в наукових виданнях та пресі. Однак у таких працях переважно аналізуються програмні положення конкретних чергових переписів, ретроспективна порівняльна характеристика їм не властива.

Серед сучасних видань, присвячених даній проблематиці, заслуговує на окрему увагу спільна публікація колективу науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та фахівців Державного комітету статистики України "Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти" [3]. Основними завданнями авторів стали визначення теоретико-методологічних та методичних питань проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р., особливостей обробки та аналізу його результатів, а також розробка на їх базі концептуальних засад демографічної політики. Історичний аспект у монографії представлений передусім характеристикою світового та вітчизняного досвіду проведення переписів населення. У такому ж тематичному руслі витримано зміст і ґрунтовного навчального посібника "Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація" [4]. Саме ці видання характеризуються фундаментальним підходом до наукової презентації загальних переписів *як комплексного статистичного джерела*.

Джерельною базою запропонованої наукової розвідки, яка надала можливість всебічно вивчити програмні настанови переписів, слугували опубліковані інструкції щодо проведення загальних переписів населення 1959–2001 рр. У статті вказані публікації аналізуються у комплексі з архівними відомостями про особливості здійснення, програмного забезпечення вітчизняних переписів, обробки і публікації їх матеріалів, разом з рекомендаціями ООН з питань організації і проведення переписів населення, що зберігаються у фондах ЦДАВО України.

Відповідно, об'єктом дослідження стали матеріали Всесоюзних переписів населення 1959–1989 рр. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р., а предметом - основні методологічні принципи визначення соціальних питань, запропоновані програмами загальних переписів населення 1959–2001 рр. Метою статті є розкриття можливостей використання даних переписів населення як важливого джерела для історичних досліджень. Для досягнення поставленої мети передбачалося з'ясувати особливості формування і зміст матеріалів переписів населення та дослідити їх інформаційний потенціал з соціальних питань, довести необхідність використання матеріалів загальних переписів у конкретно-історичних дослідженнях.

Цінність загальних переписів населення полягає в тому, що вони охоплюють усіх без винятку жителів країни та надають докладну і точну інформацію щодо демографічних, економічних, освітніх та інших ознак населення. Відмітною особливістю сучасних переписів населення є охоплення ними всієї території країни, єдність програми, водночас з індивідуалізацією одержаних відомостей та принципами самовизначення респондентів. Згідно з рекомендаціями ООН, національні переписи необхідно проводити кожне десятиріччя, у роки, які закінчуються на "0" або близьку до нього цифру, виконання цієї вимоги дає можливість регулярно отримувати статистичні дані, які можна порівнювати з відповідними показниками інших держав.

У СРСР було проведено сім загальних переписів населення (1926, 1937 – матеріали якого визнані "дефективними", 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.). Незважаючи на те, що за радянських часів багато уваги приділялося організації і проведенню переписів, принципу періодичності проведення не завжди вдавалося дотриматися. Так, перший післявоєнний перепис населення був проведений лише в 1959 р. (за 20 років після попереднього), що було зумовлено не лише об'єктивними труднощами економічного розвитку країни, а й небажанням привертати увагу до величезних втрат населення у воєнні роки. В подальшому переписи населення проводилися більш-менш регулярно. Втім, брак досвіду самостійного проведення переписів республіканськими статистичними органами в минулому, а головне – відсутність необхідних бюджетних коштів зробили неможливим своєчасне проведення і першого Всеукраїнського перепису населення, термін здійснення якого був перенесений з січня 1999 р. на 15 грудня 2001 р.

Важливою вимогою, що передумовлює об'єктивність підсумкових даних, є виважений зміст програми перепису населення, яка являє собою "перелік характеристик людей, сімей (домогосподарств) або відомостей про них, які збираються під час перепису (обстеження) населення" [5]. Питання, що включалися до програм вітчизняних переписів населення, найчастіше складались із трьох груп. По-перше, це адресні питання, тобто відомості про прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання респондента. По-друге, це основні питання програми, які передбачають одержання інформації про стать, вік, сімейний стан, національно-лінгвістичну приналежність, рівень освіти та місце навчання опитуваних, а також про соціальний склад населення та особливості його економічної зайнятості. Принагідно слід зауважити, що починаючи з 1970 р. до програм переписів були внесені питання про міграцію населення, а з 1979 р. – питання, які з'ясовують шлюбність та тенденції фертильності жінок. По-третє, це питання, які пов'язують перепис населення з супутніми обстеженнями (наприклад, у 1989 та 2001 рр. – з житловими обстеженнями).

Серед переписів, що досліджуються у статті, найменшою кількістю питань відрізняється програма перепису 1959 р. (15 питань). Офіційною причиною відмови розширити її зміст була відсутність досвідчених кадрів, тому головну увагу було вирішено зосередити на чіткій організації обстеження, а не на кількості питань [6].

При підготовці до перепису населення 1970 р. найважливішим стало внесення до програмних документів питань, що давали можливість вивчити міграційний рух населення. Також незначні зміни торкнулися питання про джерело засобів існування: вперше було поставлено питання про характер і тривалість праці. При цьому загальну кількість питань було збільшено до 18.

Програма перепису 1979 р. у цілому була аналогічною програмі 1970 р., хоча питань у переписному листі залишилося тільки 16. У блоці соціально-демографічних питань принципових змін не відбулося, хоча інформацію про соціальну приналежність, місце постійного проживання і тривалість відсутності в ньому передбачалося подати у скороченій редакції. Натомість питання про шлюбний стан було сформульоване у розгорнутій формі, що передбачало врахування вдових, розлучених та осіб, що ніколи не перебували у шлюбі. При проведенні перепису 1979 р. також уперше почали фіксувати кількість народжених жінкою дітей.

Програма перепису населення 1989 р. була розширена до 25 питань і зберегла усі питання попереднього перепису майже у незмінному вигляді. Однак деякі програмні положення були уточнені. По-перше, почали з'ясовувати не відношення до глави сім'ї, а відношення до члена сім'ї, який записаний першим. По-друге, до питання про освіту знову включили підказ "неписьменний". По-третє, у зв'язку з економічними змінами у країні, перефразували підкази до питання про джерело засобів існування. По-четверте, разом з кількістю народжених жінкою дітей почали враховувати кількість дітей, що вижили. Важливими доповненнями були відомості про житлові умови населення та відомості про місце народження. Крім того, вперше до програми перепису було включене питання про професійно-технічну підготовку населення (для осіб віком 15 років і старше).

Програма Всеукраїнського перепису населення 2001 р. значно відрізнялася від попередніх програм, що було пов'язано з радикальними змінами соціально-економічної ситуації в країні. Статистики намагалися забезпечити можливість зіставлення нових даних з інформацією минулих переписів населення, але все ж таки більшість питань зазнала помітних редакційних змін, серед них: питання щодо громадянства респондентів, освіти, джерел засобів існування, місце проживання тощо. Крім того, була збільшена кількість підказів у питаннях про мову та сімейний стан респондентів. Принципово новим у програмі перепису населення 2001 р. стало записування опитуваних по домогосподарствах (хоча і з виділенням сімей), а не по сім'ях, як раніше, та поява питання про становище у занятті, яке більше відповідало міжнародним вимогам. З програми Всеукраїнського перепису було вилучено питання про приналежність до суспільної групи. Незважаючи на певні розбіжності програмного змісту Всесоюзних та Всеукраїнського переписів населення, перелік позицій, які є цілком

зіставними, дозволяє здійснювати комплексну характеристику динаміки основних соціально-демографічних процесів.

За радянських часів однією з найважливіших структур народонаселення вважалася соціально-класова структура, тому при проведенні переписів її вивченню приділялося багато уваги. Розподіл населення за суспільними групами в цілому здійснювався за відомою схемою Сталіна, який заявив, що радянське суспільство складається винятково з робітників, селян та інтелігенції, а всі інші верстви суспільства в СРСР уже не існують [7]. У подальшому курс на зняття соціально-класових відмінностей, на зближення і злиття класів та соціальних груп було продовжено, мабуть, тому з кожним переписним роком кількість визначених суспільних груп незмінно зменшувалася.

Зокрема, програмою перепису 1959 р. враховувалося десять категорій населення: робітники, робітники – члени колгоспу, службовці, службовці – члени колгоспу, колгоспники, кооперовані та некооперовані кустарі, селяни-одноосібники, особи вільних професій, служителі культу. В наступному переписному році кооперовані та некооперовані кустарі були об'єднані в одну групу "кустарі", а осіб вільної професії почали відносити до службовців, у результаті чого кількість суспільних груп зменшилася до восьми найменувань. Ще за дев'ять років, у 1979 р., при розробці програми перепису відмовилися від підказів "робітники (члени колгоспу)" і "службовці (члени колгоспу)" та почали відносити ці групи відповідно до числа робітників та службовців, що зменшило кількість суспільних груп до шести найменувань. Програмою перепису населення 1989 р. враховувалося лише п'ять соціальних категорій: робітники, службовці, колгоспники, служителі культу та особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю (нова група, яка з'явилася замість двох зниклих груп – "кустарів" та "селян-одноосібників") [8].

Згідно з методологією радянських переписів до робітників відносилися особи, котрі були зайняті переважно фізичною працею, до службовців – зайняті переважно розумовою працею, до колгоспників – члени колгоспів, зайняті в суспільному виробництві. Утриманці відносилися до тієї суспільної групи, до якої належали особи, на утриманні яких вони були [9].

Зазначений соціальний розподіл населення має певні недоліки, які слід враховувати при порівнянні даних переписів різних років. Зокрема, віднесення утриманців приватних осіб до статусу годувальника дає дещо умовну картину соціально-класової структури суспільства. Тому, при її вивченні слід також враховувати дані про джерела засобів існування, що допоможе отримати точнішу інформацію. До того ж в інструкціях різних років існують розбіжності щодо визначення приналежності респондента до тієї чи іншої суспільної групи. Наприклад, в інструкціях про порядок проведення Всесоюзних переписів населення 1959 та 1970 рр. записано, що члени сімей колгоспників, зайнятих у своєму підсобному господарстві, відносяться до колгоспників. Натомість пізніше, згідно з інструкціями до переписів 1979 та 1989 рр., вищезазначених осіб відносили до тієї суспільної групи, до якої вони належали, перш ніж почали займатися особистим підсобним господарством. Сам перелік занять, які відносилися до занять робітників та службовців, неодноразово змінювався, а дані, що були опубліковані раніше, перераховувалися у відповідності до нових вимог. Зрештою слід наголосити, що соціальна структура, зафіксована радянськими переписами, не відображала всіх реально існуючих суспільних груп.

Таким чином, розподіл населення за соціальними верствами не можна визнати цілком задовільним. На думку деяких дослідників, навіть саме питання про суспільні групи порушує наукові принципи статистики [10]. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. від питання про належність респондента до суспільної групи було вирішено відмовитися. Замість нього до програми перепису було включене питання про заняття на основній роботі та становище в ньому. Таке формулювання відповідає міжнародним статистичним стандартам і нагадує програму перепису 1926 р., в якій відмінності між різними категоріями населення також визначалися їх роллю у виробництві. Однак у 1926 р. соціальний статус респондента визначався повніше, ніж під час проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Зокрема,

в програмних документах Всеукраїнського перепису населення на відміну програми Всесоюзного перепису 1926 р. відсутні питання про колишнє заняття безробітних, становище в ньому, тривалість відсутності роботи тощо [11]. Цю прогалину лише частково компенсує питання про джерело засобів існування.

Поза увагою дослідників не можуть залишатися й ті дані, що містять соціально-економічну характеристику населення. Насамперед це стосується поділу населення в залежності від джерел засобів існування на економічно активне та неактивне, самодіяльне та несамодіяльне. Співвідношення вищезазначених категорій осіб у державі є дуже важливим показником, що дозволяє сформулювати уявлення про матеріальне забезпечення різних верств населення, з'ясувати, яким чином здійснювалась їх підтримка державою, визначити рівень економічного навантаження тощо.

При аналізі переписних даних особливу увагу слід звертати на інтерпретацію понять дослідження. Так, особи, які мають самостійне джерело засобів існування, відносяться до самодіяльного населення навіть у тому випадку, коли вони є утриманцями держави (пенсіонери, студенти та ін.), а респонденти, що не мають власних джерел засобів існування і живуть на утриманні окремих осіб, належать до категорії несамодіяльного населення.

У "Демографічному енциклопедичному словнику" економічно активне населення визначається як "частина населення, що зайнята суспільно корисною діяльністю, яка приносить їм прибуток" [12]. Однак у 1959 та 1970 рр. члени сімей, які зайняті в особистому підсобному господарстві, до економічно активного населення не відносилися і в підсумках переписів були виділені окремо, причиною чого були низька продуктивність праці та нетривалість такого роду занять. Лише в наступних переписах до економічно активного населення в СРСР почали відносити, по-перше, все працездатне населення в робочому віці (за винятком осіб, що навчалися з відривом від виробництва; осіб, що були зайняті в домашньому господарстві та осіб, що служили в лавах Радянської Армії), по-друге, населення, що перебуває за межами працездатного віку, але зайняте в суспільному виробництві, по-третє, населення, зайняте у власному господарстві [13]. У міжнародній статистиці, на відміну від радянських переписів, крім вказаних категорій, до економічно активного населення відносили безробітних та неоплачуваних членів сім'ї, які допомагали главі сім'ї в його заняттях [14].

При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. економічно активне населення визначалось як "населення обох статей віком 15–17 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили до виробництва товарів та послуг. До економічно активних відносяться особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні (у визначенні Міжнародної організації праці)" [15]. Така інтерпретація є найбільш наближеною до міжнародних стандартів.

До економічно неактивного населення віднесені особи, які не можуть бути класифіковані як "зайняті" або "безробітні", тобто пенсіонери, стипендіати та інші особи, що перебувають на утриманні держави або приватних осіб, а також ті, хто має інше джерело засобів існування (аліменти, прибуток від здачі кімнат, допомога від сусідів тощо). В 1959 та 1970 рр. економічно неактивними вважалися члени сімей колгоспників, робітників та службовців, котрі були зайняті в особистому підсобному господарстві. "Нетрудящі" елементи починаючи з 1959 р. радянськими переписами населення не враховувалися.

У досліджуваних радянських переписах населення поняття "зайняте" та "економічно активне" населення збігалися, однак у зв'язку з появою наприкінці ХХ ст. безробіття їх почали розмежовувати. Категорію безробітних стали відносити до економічно активного, але незайнятого населення, також з'явилися нові визначення цієї суспільної групи.

Програмою Всеукраїнського перепису населення 2001 р. зайнятими на виробництві вважали осіб, які займалися економічною діяльністю: працювали за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня; роботодавців; осіб, які самостійно забезпечували себе роботою або безкоштовно працювали у сімейному бізнесі; служителів релігійних культів; військових кадрової служби та ін. До зайнятих не відносилися:

учні працездатного віку, які навчалися і не працювали; військові строкової служби та жінки, які перебували у відпустці за вагітністю, пологами та доглядом за дитиною [16].

При проведенні перепису населення 1959 р. питання про джерела засобів існування ставилося лише незайнятим (економічно неактивним) респондентам, тобто тим, що не мали заняття, яке приносило заробіток або прибуток. У наступні переписні роки відомості про джерела прибутку стали збиратися у всіх без винятку респондентів (із визначенням лише одного джерела). В 1989 р. респондент міг вказати вже два джерела засобів існування, а в 2001 р. кількість обраних джерел не обмежувалась, але при цьому слід було виокремити основне джерело прибутку.

Програмами переписів населення передбачалося збирання інформації про місце роботи та заняття респондентів. Відповіді на зазначені питання давали змогу розподілити зайняте населення країни за галузями народного господарства, видами виробництв і типами підприємств, установ та організацій, а також за групами занять.

Протягом 1959–1979 рр. перелік галузей народного господарства майже не змінився. Кількість галузей виробництва в різні роки варіювалася від 19 до 16 пунктів, але ці зміни відбувалися за рахунок об'єднання деяких з них, що ніяк не впливає на можливість зіставлення переписних даних. Галузі поділялися на виробничі (промисловість; будівництво; сільське та лісове господарство; транспорт; зв'язок; торгівля та громадське харчування; заготівля; матеріально-технічне постачання; збут) та невиробничі (житлово-комунальне господарство; побутове обслуговування; охорона здоров'я, фізична культура і соціальне забезпечення; культура і мистецтво; наука і наукове обслуговування; народна освіта; кредитування та державне страхування; управління; партійні та суспільні організації). В 1989 р. була виділена нова галузь – інформаційно-обчислювальне обслуговування (віднесена до галузей матеріального виробництва), а загальна кількість галузей зросла до 20.

До відповідної галузі народного господарства відносилися переважно всі особи, що були в ній зайняті. Виняток становили лише ті, хто був зайнятим у господарствах та організаціях, які не мали безпосереднього відношення до виробничого процесу основного підприємства. Наприклад, особи, що працювали в ідальній середньої школи, відносилися до громадського харчування, а не до народної освіти.

До кожної із зазначених галузей народного господарства відносилися окремі види виробництв, типи підприємств, установи і організації. В межах галузей їх було виділено 68 видів (5,5 тис. найменувань).

Методика радянських переписів передбачала віднесення робітників, службовців та колгоспників до галузей народного господарства за назвою місця їх роботи. Осіб, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю, осіб вільних професій та осіб, що працювали в окремих громадян за наймом, відносили до галузей та видів виробництв за родом їх занять. До групи "нерозподілені по галузях та особи, що неточно вказали галузь народного господарства", відносили пенсіонерів, стипендіатів та інших осіб, що перебували на утриманні держави. В той же час утриманців окремих осіб зараховували до тієї галузі, або виду виробництва, в яких були зайняті особи, на утриманні яких вони були [17]. При порівнянні даних радянських переписів слід звернути увагу на те, що в 1959 р. членам сімей колгоспників, які були зайняті роботою у своїх власних підсобних господарствах, при визначенні місця роботи записувалася назва колгоспу, а починаючи з 1970 р. – "особисте підсобне господарство" [18].

У 90-і рр. ХХ ст. в Україні відбулися якісні зрушення у сфері зайнятості населення, які знайшли відображення в програмі Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Зайняте населення країни було розподілене вже не за галузями народного господарства, а за видами економічної діяльності, яких було виділено 17 найменувань: сільське господарство, мисливство та лісове господарство; рибне господарство; добувна промисловість; обробна промисловість; виробництво електроенергії, газу та води; будівництво; оптова й роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту; готелі й ресторани; транспорт; фінансова діяльність; операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам; державне управління; освіта; охорона здоров'я та соціальна допомога; колективні, громадські та особисті

послуги; послуги домашньої прислуги; екстериторіальна діяльність. В межах цього переліку означені 218 більш конкретних видів економічної діяльності.

Ретельне порівняння "Словників видів виробництв та типів підприємств..." [19] 1989 та 2001 рр. показує, що програмою Всеукраїнського перепису населення також не передбачене окреме виділення таких галузей народного господарства (видів економічної діяльності), як культура та мистецтво, наука та наукове обслуговування тощо. Звичайно, ці види економічної діяльності не припинили свого існування в сучасній Україні, але за новою методологією вони були об'єднані у досить дивні групи. Так, наприклад, науку і наукове обслуговування слід відшукувати в "Операціях з нерухомістю, здаванні під найм та послугах юридичним особам" [20], музеї та театри віднесені до групи під назвою "Коллективні, громадські та особисті послуги", причому в одному списку з асепізацією та обробленням відходів [21]. У новому „Словнику...” неможливо знайти "оркестр", "хор", "капелу", "філармонію" тощо. Чи не відображає такий методологічний підхід місце і роль указаних галузей у системі соціально-економічних пріоритетів сучасної України?

І хоча всі вищезгадані зміни в програмі перепису населення зумовлені "гармонізацією з класифікацією видів економічної діяльності Європейського Союзу і Міжнародною стандартною галузевою класифікацією видів економічної діяльності ООН" [22], що дає можливість зіставлення національної статистичної інформації з міжнародною, структурні нововведення, притаманні програмним документам перепису 2001р., унеможливають всебічну характеристику змін у структурі галузевої зайнятості населення України за останні десятиріччя.

Важливим питанням соціально-економічного комплексу є питання про вид занять респондентів. У інструкціях по проведенню переписів зазначалося, що заняттям вважається діяльність, що приносить заробіток чи прибуток, тобто посада, професія або виконувана робота, а не спеціальність, що була придбана в результаті освіти. При цьому, у службовців фіксувалася, як правило, займана посада, а у робітників – виконувана робота. Протягом досліджуваного періоду визначення заняття майже не змінилось. Згідно з інструкцією найменування заняття записувалося за місцем роботи. Особам, зайнятим тільки у своїх підсобних господарствах, записувалося "особисте підсобне господарство", непрацюючим пенсіонерам і стипендіатам з тимчасовою роботою або зайнятістю в особистому підсобному господарстві та утриманням заняття не записувалося [23].

Класифікація занять за радянських часів була громіздкою. В різні переписні роки кількість груп занять коливалась від 255 (об'єднаних в 49 розділів) до 348 (об'єднаних в 58 розділів). Загальна кількість занять коливалась від 21 тис. до 30 тис. найменувань. Об'єднання занять у групи і розділи здійснювалося або за професійно-галузевою, або за функціональною ознакою.

Класифікація передбачала поділ усіх занять на заняття переважно розумової та фізичної праці (заняття служителів культури виділені окремо). При розробці матеріалів переписів за вказаними групами занять неможливо було уникнути деяких умовностей. Певні заняття, такі як продавці, перукарі, кіномеханіки тощо, в різні переписні роки відносилися то до занять фізичної праці, то до занять розумової праці. Деякі заняття відносилися до тієї чи іншої групи в залежності від відповідей респондентів на питання про суспільну групу, освіту, характер праці тощо, наприклад, такі заняття, як лаборанти. Програмою Всеукраїнського перепису населення 2001 р. розподіл на заняття фізичної та розумової праці не передбачався.

Для розподілу населення за групами занять та за галузями народного господарства і видами виробництв були розроблені спеціальні посібники: "Словник видів виробництв і типів підприємств, установ і організацій за галузями народного господарства" (при проведенні Всеукраїнського перепису – "Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів та організацій за видами економічної діяльності") та "Словник занять" (в 2001 р. – "Словник професійних занять"). Обидва посібники склалися з двох частин: систематичного та абеткового словника.

Особливістю радянських словників занять досліджуваного періоду є те, що вони

обмежувалися переліком лише суспільно корисних занять, які приносили заробіток або прибуток. Джерелами для складання цих словників слугували "Загальносоюзний класифікатор професій робітників, посад службовців і тарифних розрядів", "Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник робіт і професій робітників", "Кваліфікаційний довідник посад керівників, спеціалістів і службовців" та ін. Таким чином, словники відображали лише заняття основних суспільних груп радянського суспільства (робітників, службовців, колгоспників). До словників не включались особи, які не мали суспільно корисних занять (ворожки, проститутки, бродяги та ін.), майже не були відображені специфічні заняття національних районів. Незважаючи на неповний перелік занять, їх кількість була надзвичайно великою. Так, у словниках 1959 та 1979 рр. нараховувалося близько 30 тис. найменувань занять (в словниках наступних років кількість найменувань зменшили майже на 10 тис.).

Словник професійних занять [24] Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить близько 7 тис. найменувань занять, які об'єднані в 10 класифікаційних груп та 97 підгруп. Словник розроблений на базі Державного класифікатора професій України, який, у свою чергу, ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій, що рекомендована Міжнародною конференцією статистиків праці.

Незважаючи на значне зменшення, у порівнянні з попередніми роками, кількості найменувань занять у словнику, він був доповнений такими сучасними професіями, як модель, манекенник, букмекер та ін. В словнику також з'явилися професії, які раніше були виключені із радянських словників, як застарілі (наприклад, гувернер). У Законі України "Про зайнятість населення" записано, що "зайнятість – це діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі" [25]. Однак, у порівнянні з аналогічними словниками 1926, 1937, 1939 рр., словник 2001 р. виявився все ж таки неповним. До нього не увійшли такі існуючі в наш час заняття, як злидарі, повії та ін.

Важливим аспектом методології та методики соціального аналізу, за даними загальних переписів, є характеристика програм розробки їх підсумків. Підсумки переписів можуть розроблятися як за наявним, так і за постійним населенням, що також слід враховувати при їх аналізі. У зв'язку з великим обсягом інформації, отриманої під час перепису, друкарським способом підсумки переписів надавалися у скороченому вигляді.

Публікація підсумків перепису 1959 р. в цілому складалася з 16 томів – підсумки по СРСР і окремо по кожній з союзних республік, тобто по УРСР – один том (публікація всього комплексу таблиць могла б скласти декілька сотень томів [26]). Статистична інформація, опублікована у цьому збірнику, за винятком даних про сім'ю, відноситься до наявного населення. Усі інші збірники, в яких містилися підсумкові дані перепису, мали грифи "не підлягає опублікуванню у відкритій пресі" та "для службового користування". При аналізі підсумків перепису 1959 р. слід враховувати те, що протягом майже трьох років після проведення перепису, в союзних республіках було здійснено ряд адміністративно-територіальних перетворень, які намагалися врахувати при розробці підсумків перепису. Також у зв'язку з переданням у 1960 р. підприємств промислової кооперації до системи державних підприємств кооперовані кустарі були включені (у відповідності до занять) до складу робітників та службовців [27].

Для оперативнішого видання підсумки перепису 1970 р. публікувалися не по союзних республіках, а за темами. Всього було опубліковано сім томів. Систематизовані таблиці за темами перепису, які не увійшли до збірника, були розіслані статистичним управлінням з грифом "для службового користування". На відміну від попереднього перепису, всі опубліковані дані були порашовані на дату проведення перепису.

Розробка матеріалів перепису 1979 р., завдяки використанню ЕОМ, була повністю завершена за два роки, але підсумки були видані лише протягом 1989-1990 рр. Утім, для службового користування аналогічна збірка була надрукована майже 10 роками раніше. Всього було видано 10 тематичних томів (окремі томи склалися з двох та більше книг). Уперше майже вся розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням.

Матеріали перепису 1989 р. внаслідок розпаду Радянського Союзу повністю опубліковані не були. Міністерством статистики України були підготовлені й видані 11 томів за підсумками перепису, що містили дані про загальну чисельність, національний склад, рівень освіти, сімейний стан, житлові умови та соціальну і професійно-галузеву структуру населення республіки. Маленький тираж видання передбачав лише службове користування інформацією.

В архівних фондах відділів демографічної статистики і переписів населення Державного комітету статистики України та обласних статистичних управлінь містяться підсумкові публікації переписів 1959–1989 рр., серед яких навіть найбільш тиражовані томи нараховували лише 1000 екземплярів. Зрозуміло, що для СРСР це була занадто мала кількість примірників, що не дозволяє вважати це джерело доступним для широкого використання. Крім того, існують видання цих переписів, підготовлені ЦСУ СРСР та ЦСУ УРСР, не призначені для опублікування у відкритій пресі, тираж яких коливався від 75 (по республіці) до 700 (по Радянському Союзу) примірників. Тираж деяких томів, хоча вони й не містили позначки "для службового користування", не перевищував 70 примірників.

Відмітною особливістю поширення даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. стало те, що користувачам надали можливість отримувати інформацію на паперових, магнітних та інших носіях або в електронному вигляді. Завдяки мережі Internet забезпечено вільний доступ до матеріалів перепису, хоча інформація, надана на сайті Держкомстату України, є дуже стислою. Підсумки першого Всеукраїнського перепису було опубліковано протягом 2003-2004 рр. у 14 тематичних збірниках (17 томів), які є в наявності в усіх обласних статуправліннях, що також значно полегшує пошукову роботу. Розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням. Ряд показників, за традицією, був зіставлений з даними попередніх переписів.

Таким чином, комплексна характеристика програм, організації і проведення чотирьох Всесоюзних переписів (1959, 1970, 1979, 1989 рр.) та Всеукраїнського перепису 2001 р., дозволила не тільки ретельно вивчити методологічні та методичні засади їх програмних документів, але й виявити спадковість і специфічні риси кожного із вказаних обстежень населення. В різні історичні періоди, незважаючи на ідеологічні вимоги урядів, основні наукові принципи переписної справи ретельно втілювалися у життя вітчизняними вченими: демографами, статистиками, економістами. При цьому, враховуючи пріоритетність репрезентативності одержаної статистичної бази даних, творчому осмисленню підлягали методологічні основи переписів, враховувався досвід вітчизняної науки та відповідні міжнародні вимоги. За багатьма параметрами підсумкові відомості переписів є цілком порівнюваними, що сприяє здійсненню багатоспектального ретроспективного аналізу і прогнозуванню тенденцій подальшого суспільного розвитку. Все це разом дозволяє вважати підсумки загальних переписів населення унікальним джерелом статистичної інформації про склад населення, яке є незамінним при вивченні соціально-демографічних процесів в Україні ХХ – початку ХХІ ст.

1. Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей. / Под ред. Г.М.Максимова. - М.: Статистика, 1976. - 286 с.; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей./ Под ред. А.А. Исупова и Н.З. Шварцера. - М.: Статистика, 1984. - 232 с.; Международный статистический институт. Стокгольм. Сессия XXXI. Доклады советских ученых на 31-й сессии Международного статистического института. - М., 1958. - 115 с.; Проблемы демографической статистики. Сб. статей. // Ред. В.С. Немчинова. - М.: Госстатиздат, 1959. - 395 с. та ін.

2. Всесоюзное совещание статистиков 4-8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решения. - М.: Госстатиздат, 1958. - 285 с.; Всесоюзное совещание статистиков 22-26 апреля 1968 г. (стенографический отчет). - М.: Статистика, 1969. - 788 с.

3. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти // Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін. - К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - 558с.

4. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: Навч. посібник. / За заг. ред. Н.О. Парфенцевої. – К.: Видавництво Держкомстату України, 2001. – 336 с.
5. Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д.И. Валентей и др. - М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 345.
6. О программе предстоящей в январе 1959 г. Всесоюзной переписи населения и основные положения организационного плана ее проведения. Доклад заместителя начальника ЦСУ СССР тов. Подъячих // Всесоюзное совещание статистиков. 4 – 8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решениях. – М.: Госстатиздат, 1958. – С. 87-100.
7. Сталин И.В. О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 года // Сталин И.В. Сочинения. – Т. 14. – М.: Издательство “Писатель”, 1997. – С. 122.
8. В підсумках переписів наводилися дані по трьох суспільних групах.
9. Більш докладно про це див. в Інструкціях про порядок проведення Всесоюзних переписів населення.
10. Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов. // История СССР. – 1990. – №3. – С. 98.
11. Див. про це: Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05. / Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1998. – Арк. 50-55.
12. Демографический энциклопедический словарь... – С. 536.
13. Там само.
14. Рябушкин Т. Программа переписей населения в капиталистических странах // Вестник статистики.–1956. - №4. – С.76.
15. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 404-405.
16. Джерела засобів існування населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6; Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за групами занять. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6-7; Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 404-405.
17. Словарь видов производств и типов предприятий, учреждений и организаций по отраслям народного хозяйства для кодирования ответов на 14 вопрос переписного листа (о месте работы) Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Госкомстат СССР, 1989. – С. 6.
18. Инструкция о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1970 года и заполнения переписного листа // Всесоюзное совещание статистиков 22-26 апреля 1968 г. (стенографический отчет). – М.: Статистика, 1969. – С. 593-612; Инструкция Центрального статистического бюро при Совете Министров СССР о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1959 года и заполнения переписного листа // Всесоюзная перепись населения 1959 года. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 33-50; Інструкція про порядок проведення Всесоюзного перепису населення 1979 року і заповнення списків проживаючих у приміщення і переписних листів. – К.: ЦСУ при Раді Міністрів СРСР, 1978. – 32 с.; Інструкція про порядок проведення Всесоюзного перепису населення 1989 року і заповнення списків проживаючих у приміщення і переписних листів. – К.: Державний комітет СРСР по статистиці, 1988. – 45 с.
19. Словарь видов производств и типов предприятий, учреждений и организаций по отраслям народного хозяйства для кодирования ответов на 14 вопрос переписного листа (о месте работы) Всесоюзной переписи населения 1989 г. ...– 171 с.; Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів і організацій за видами економічної діяльності. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 168 с.

20. Словник видів виробництв та типів підприємств, закладів і організацій за видами економічної діяльності ... – С.89.
21. Там само, С.97-100.
22. Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г.Осауленка. Відповідальний за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К., 2004. – С.6-7.
23. Див. інструкції про порядок проведення переписів населення 1959-2001 рр.
24. Систематический словарь профессиональных занятий для кодирования ответов на 15 вопрос переписного листа (основное занятие) Всеукраинской переписи населения 2001 года. – К.: Госкомстат Украины, 2001. – 169 с.
25. Про зайнятість населення. Закон України від 1 березня 1991 р. // Законодавство України про працю / Упор. Чанишева Г.І., Соколянська Ю.С. – Одеса, 2001. – С. 122-149.
26. Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей / Под ред. Г.М. Максимова. – М.: Статистика, 1976. - С. 101.
27. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 7.

Современная наука при исследовании вопросов, связанных с предметной сферой экономической истории, исторической демографии, исторической социологии, должна уделять первостепенное внимание комплексным статистическим источникам, среди которых наиболее универсальными и максимально достоверными являются итоговые данные всеобщих переписей населения. Социальная структура населения Украины на протяжении второй половины XX ст. претерпела существенные качественные изменения. Всесторонний анализ указанного процесса представляется невозможным без задействования статистической информации переписей. При этом актуальной становится необходимость научного осмысления методологии исследования социальных вопросов в соответствии с программами отечественных всеобщих переписей населения 1959–2001 гг., что стало предметом изучения в данной статье.

Ключевые слова: всеобщие переписи населения, социальная структура населения, методология исследования, программа переписи населения.

Modern historical science at research of the questions, related to the subject sphere of economic history, historical demography, historical sociology, first of all, must pay attention to the complex statistical sources among which the most universal and maximally reliable is final information of general censuses of population. The social structure of population of Ukraine during the second half of twentieth century suffered substantial quality changes. The comprehensive analysis of the indicated process is impossible without involving of statistical information of censuses. Thus the necessity of scientific comprehension of methodology of research of social questions becomes actual in accordance with the programs of home soviet general censuses of population 1959-2001, that became a subject of research in the offered article.

Key words: All-Union censuses of the population, social structure of population, research methodology, program of census

Володимир Чухно

ПИСЬМЕННИК

МИКОЛА МАРКОВИЧ КОЛМАКОВ

Стаття носить біографічний характер і містить у собі відомості про основні етапи життя і діяльності уродженця Чернігівської губернії, письменника-мемуариста, дійсного статського радника Миколи Марковича Колмакова.

Ключові слова: письменник, мемуари, спогади.

Микола Маркович Колмаков увійшов у вітчизняну історію як письменник-мемуарист, "учений юрист і освічений прибічник звільнення селян"¹.

Його ім'я згадується у багатьох наукових роботах про життя і творчість Миколи Васильовича Гоголя, Олександра Сергійовича Пушкіна, Івана Сергійовича Тургенєва, Івана Андрійовича Крилова тощо. Однак про самого Миколу Марковича відомо мало.

Ми спробували усунути цю прогліну, встановили точну дату його народження і смерті, знайшли місце його поховання та виявили багато інших епізодів з його біографії.

Микола Маркович Колмаков народився 15 листопада 1816 року в містечку Середино-Буда Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (нині місто Середино-Буда Сумської області)².

Його батько Марк Акимович Колмаков походив із дворян Курської губернії. У 1808 р. він закінчив Харківський університет³ і був направлений на роботу в Чернігівську губернію, де зарекомендував себе як гарний, високоосвічений учитель, котрий чудово володів багатьма науками і стародавніми мовами.

Під час проживання в Середино-Буді Марк Акимович познайомився з місцевим протоієреєм Іваном Карповичем Лузановим, який славився по всій окрузі своєю ученістю та чудовим знанням Священного писання, і незабаром одружився з його дочкою Ганною.

Після одруження Колмакови проживали в Середино-Буді у невеликому дерев'яному будиночку з садом і городом, мали у власності винокурню, декілька кріпосних дворових людей, кучера і лакея. А на початку 20-х років XIX століття переїхали разом зі своїми дітьми Олександром (до 1816 р. – † ?), Миколою і N (? – † ?) в місто Севськ Орловської губернії, де син Микола по виповненні шести років поступив у перший клас місцевого училища.

У 1823 році Колмакови переселилися в місто Дмитріївку Орловської губернії, а в 1824 році – місто Белгород Курської губернії. Там Микола навчався у міському училищі, а після смерті батька, що настала 28 січня 1827 року, повернувся з матір'ю в Середино-Буду і поступив у приватну школу Надії Михайлівни Подобедової.

Улітку 1827 року Микола переїхав до сестри своєї матері Марії Іванівни Атрешкової, яка проживала у селі Береза Глухівського повіту Чернігівської губернії, і поступив у Глухівське повітове училище, де зарекомендував себе як гарний учень, котрий володів неабиякими математичними здібностями, і починаючи з 12-річного віку став займатися репетиторством у пансіоні учителя О.В. Величка.

Навесні 1829 року Микола Маркович закінчив Глухівське повітове училище і в середині червня 1829 року вирушив до Санкт-Петербурга поступати в інженерне училище. Однак на вступні іспити він запізнився.

Повертатись додому було ні за що, і він за порадою свого двоюрідного брата Нар-

киза Івановича Атрешкова (Тарасенко-Атрешкова), відомого свого часу письменника-економіста, який прославився своєю поганою репутацією в середовищі петербурзької знаті, подав Миколі I заяву з проханням направити його на навчання у який-небудь навчальний заклад. Імператор клопотання задовольнив і розпорядився зарахувати юнака з 1 жовтня 1829 року в інженерну роту Санкт-Петербурзького батальйону військових кантоністів.

Через півтора року навчання в батальйоні Микола пристосувався до армійських порядків і у старших класах став одним із кращих учнів. Однак військова служба його не приваблювала. і по закінченні 1833 навчального року він залишив навчання. А у серпні 1834 року поступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету.

Під час навчання в університеті Микола Маркович проживав у будинку графині Софії Володимирівни Строганової і займався навчанням та вихованням її онука Олександра Васильовича Голіцина (1827 – 1869 рр.), сина її дочки Аглаїди Павлівни та князя Василя Сергійовича Голіцина.

У 1838 році М.М. Колмаков закінчив університет зі ступенем "дійсний студент"⁴ і 27 серпня 1838 року поступив на службу⁵ в комітет правління імператорської академії наук⁶.

Під час роботи в академії він розпочав займатися літературною діяльністю і в 1844 році написав свою першу роботу "Памяти графа Александра Сергеевича Строганова", яка містила в собі цікаві відомості із особистого життя та службової діяльності графа і була надрукована окремою брошурою в Санкт-Петербурзі.

У 1844 році М.М. Колмаков перейшов на роботу в департамент Міністерства юстиції, де протягом декількох місяців працював секретарем директора департаменту М.М. Карніоліна-Пінського⁷, а в 1846 році зайняв посаду столоначальника IV відділення департаменту міністерства⁸.

У 1848 році Микола Маркович був призначений обер-секретарем 1-го відділення 3-го департаменту сенату⁹, а наприкінці 1849 року обраний членом комісії з розгляду скарги предводителя дворянства Подільського повіту Московської губернії І.І. Єршова на губернатора Калужської губернії М.М. Смирнова¹⁰, яка діяла до початку 1851 року.

По закінченні роботи комісії він повернувся на роботу в Міністерство юстиції, де в 1852 році був призначений начальником IV відділення міністерства¹¹, а в 1854 р. – чиновником з особливих доручень 5 класу при Міністерстві юстиції¹².

У 1857 р. М.М. Колмаков перейшов на службу в друге відділення третього департаменту правлячого сенату на посаду чиновника за обер-прокурорським столом¹³, а в 1858 р. був призначений старшим юрисконсультом консультації Міністерства юстиції¹⁴. Під час роботи на цій посаді Микола Маркович розглядав більшість законопроектів, що надходили до міністерства, робив до них слушні зауваження і поправки і, за його особистими спогадами, "вважався досвідченим ділком і наближеною особою до вищої влади"¹⁵.

У серпні 1858 року Колмаков був залучений до роботи з підготовки реформи 1861 року і зарахований до складу Комісії з розробки зведень відгуків керівників губерній про повітову поліцію, про мирові у селянських справах присутствія тощо¹⁶, а в 1859 році включений до складу комісії про губернські й повітові установи, яка була створена 27 березня 1859 року при Міністерстві внутрішніх справ Росії і мала на меті розробити законопроекти про "судових слідчих" та про "мирових посередників і повітових мирових присутствія у селянських справах". Вказана комісія складалась із 19 постійних членів і працювала під безпосереднім керівництвом виконуючого обов'язки міністра внутрішніх справ Росії Миколи Олексійовича Мілютіна¹⁷. Микола Маркович представляв у ній Міністерство юстиції і був автором законопроектів про мирових посередників.

У 1859 р. М.М. Колмаков перейшов на службу в друге відділення третього департаменту правлячого сенату на посаду чиновника за обер-прокурорським столом, а на початку 1861 року вийшов у відставку за сімейними обставинами¹⁸. Протягом наступних п'яти років він ніде не працював і займався особистими справами.

У 1865 році Микола Маркович побував в селі Узруй Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, де 25 червня 1865 року написав статтю "Рассказы об Иване Андреевиче Крылове"¹⁹, у якій описав декілька цікавих фактів із життя великого байкаря, з яким йому неодноразово доводилося спілкуватись у будинку графині Софії Володимирівни Строганової, до якої Іван Андрійович часто заїжджав пообідати.

17 квітня 1866 року міністр юстиції Дмитро Миколайович Замятнін запропонував Миколі Марковичу повернутися на службу у підпорядковане йому відомство²⁰. Той погодився, і незабаром був призначений головою Київської палати цивільного суду²¹, а в 1873 році – Київської палати кримінального і цивільного суду²².

Працюючи на вказаних посадах, М.М. Колмаков постійно стикався з недосконалістю судової системи і наполегливо виступав за розповсюдження на Правобережну Україну судових статутів 1864 року. З цією метою він склав "Записку о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии" (1872 р.)²³, у якій доводив необхідність проведення тут судової реформи. Однак вона не принесла очікуваного результату і, можливо, тому він у 1875 році вийшов у відставку.

Після звільнення зі служби Микола Маркович придбав собі декілька десятків гектарів землі у селі Ярославичі Дубенського повіту Волинської губернії (нині Млинівського району Рівненської області) і зайнявся сільським господарством.

Одночасно з цим він займався літературною діяльністю і впродовж 1879–1894 рр. написав близько десяти робіт зі спогадами особистого життя, життя О.С. Пушкіна, з яким йому довелося зустрічатися на Невському і в будівлі мінеральних вод на Кам'яному острові в Санкт-Петербурзі, І.С. Тургенева, з котрим він навчався в Санкт-Петербурзькому університеті, та багатьох інших своїх сучасників. Спогади "відрізнялися жвавістю викладення і відмінним згрупуванням цікавих фактів"²⁴: "К статье о В.В. Варгине" ("Русский архив". Кн. 2, вып. 3 – 4. – СПб., 1882. – С. 304 – 308); "Вопрос о почине крестьянского дела 20 ноября 1857 р. Исследование по официальным данным" ("Русская старина". Том 47. – СПб., 1885. – С. 125 – 136); "Крестьянское дело в 1857 – 1860 гг. Заметки к Запискам Я.А. Соловьева" ("Русская старина". Том 47. – СПб., 1885. – С. 467 – 480); "Заметки и поправки" ("Исторический вестник". Том XXV. – СПб. 1886. – С. 202); "Старый суд" ("Русская старина". – Том 52. – 1886. – С. 511 – 544); "Дом и фамилия графов Строгановых 1852 – 1887 гг." ("Русская старина". Том 53. – СПб., 1887. – С. 575 – 602; Том 54. – СПб., 1887. – С. 71 – 94), "Граф Виктор Никитич Панин" ("Русская старина". Том 56. – СПб., 1887. – С. 297 – 332, 757 – 782); "Очерки и воспоминания с 1816 года" ("Русская старина". Том 70. – СПб., 1891. – С. 23 – 43, 449 – 469, 657 – 679; Том 71. – СПб., 1891. – С. 119 – 148); "Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования. 1869 – 1894 гг." (Київ, 1894 р.) та декілька робіт із судової практики: "Записка о продаже имения Кагарлык" (Київ, 1879 р.); "Записка по делу об имении Яроповичи" (Київ, 1879 р.); "Записка по поводу кассационной жалобы Троцинского об излишке земли в имении Кагарлык, генерал-адъютанта Черткова" (Київ, 1883 р.) та інші.

Протягом усього життя Микола Маркович активно займався громадською діяльністю, довгий час входив до складу Чернігівського губернського статистичного комітету²⁵ та Київського відділу слов'янського благодійного комітету²⁶.

Він був глибоко віруючою людиною і в 1879 – 1882 рр. пожертвував значну суму коштів на будівництво церкви в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці в селі Ярославичі (нині Млинівського району Рівненської області) та улаштування в ній іконостасу²⁷, а наприкінці життя багато піклувався про благоустрій церковно-приходської школи села Яроповичі Сквирського повіту Київської губернії²⁸.

21 травня 1896 року Миколи Марковича не стало. Він багато зробив для Ярославичького приходу колишнього Дубенського повіту Волинської губернії і на знак подяки за це був похований з правого боку від входу у місцевий храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці.

Після його смерті, в 1896 році, його дружина Наталія Федорівна Колмакова подарувала університету святого Володимира в Києві близько трьохсот книжок із

його юридичної бібліотеки²⁹ і пожертвувала на користь Санкт-Петербурзького університету 3000 рублів. Гроші в зазначеній сумі були внесені в Санкт-Петербурзьке губернське казначейство, а на відсотки від них 2 жовтня 1899 року була заснована стипендія ім. М.М. Колмакова, яка виплачувалась малозабезпеченим студентам університету, переважно вихідцям із Чернігівської губернії³⁰.

1. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Мемуары. Эпоха освобождения крестьян в России. Том 4. – Петроград, 1916. – С. 144.
2. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 70. – СПб., 1891. – С. 26.
3. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. Том 1. – Харьков, 1893 – 1898. – С. 788 – 791.
4. Григорьев В.В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течении первых пятидесяти лет его существования. – СПб., 1870. – С. LXXV.
5. Список гражданским чинам 4 класса 1869 г. – СПб., 1869. – С. 154.
6. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Том 2, часть 3,4,5,6. – СПб. 1901. – С. 139.
7. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 71. – СПб., 1891. – С. 121.
8. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. – СПб., 1847. – С. 74.; – СПб., 1848. – С. 75.
9. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. – СПб., 1851. – С. 28; Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1849. – С. 81; – СПб., 1850. – С. 81; – СПб., 1851. – С. 63; – СПб., 1852. – С. 64.
10. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 71. – СПб., 1891. – С. 144 – 145.
11. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1853. – С. 128; – СПб., 1854. – С. 129; Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве. Часть 1. – СПб., 1853. – С. 271.
12. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. – СПб., 1857. – С. 235.
13. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1857. – СПб., 1857. – 98; – СПб., 1858. – 106.
14. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1858. – С. 139.
15. Колмаков Н.М. Крестьянское дело в 1857 – 1860 гг. Заметки к запискам Я.А. Соловьева. // Русская старина. Том 47. – 1885. – С. 477.
16. Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле. // Русская старина. Том 41. – СПб., 1884. – С. 249 – 250.
17. Семенов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Том 3, часть 1. – СПб., 1891. – С. 777 – 778.
18. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1859. – С. 18; – СПб., 1860. – С. 19.
19. Колмаков Н.М. Рассказы об И.А. Крылове. //Русский архив. – М., 1865. – С. 1319.
20. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 71. – СПб., 1891. – С. 146.
21. Список чинам правительствующего сената и Министерства юстиции. 1866 г. – СПб., 1866. – С. 196; Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1869. – С. 135; – СПб., 1872. – С. 141.
22. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управления. – СПб., 1873. – С. 147.
23. Колмаков Н.М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. – Киев, 1872.

24. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания с 1816 года. // Русская старина. Том 70. – СПб., 1891. – С. 23.

25. Список должностных лиц Черниговской губернии по 01 мая 1862 года. // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 год. – Чернигов, 1862. – С. 8; Календарь Черниговской губернии на 1895 год. – Чернигов, 1894. – С. 361 и др.

26. Отчет о деятельности Киевского отдела Высочайше утвержденного славянско-го баготворительного комитета за 1871 г. составленный и читанный 21 декабря 1871 года секретарем комитета Колмаковым Н.М. // Киевские епархиальные ведомости №7. – Киев, 1871.

27. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том 2. – Почаев, 1889. – С. 1000 – 1004.

28. Церковные ведомости. №4. – СПб., 1892. – С. 33 – 34.

29. Наши учебные заведения. Императорский университет святого Владимира в 1896 г. // Журнал Министерства народного просвещения. Часть СССХIV. – СПб., 1897. – С. 36.

30. Положение о стипендии имени действительного статского советника Николая Марковича Колмакова при императорском Санкт-Петербургском университете. // Журнал Министерства народного просвещения. Том. 326. – СПб., 1899. – С. 46 – 47.

Данная статья носит биографический характер и содержит в себе сведения об основных этапах жизни и деятельности уроженца Черниговской губернии, писателя-мемуариста, действительного статского советника Николая Марковича Колмакова.

The real article has a biographic character and contains some information about the basic stages of the life and activity of the native of the Chernigiv province, a writer-memorialist, an actual councillor of the state Nikolai Markovych Kolmakov.

